

वित्तीय कामकाज

१) अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया

भारताने स्वातंत्र्यानंतर संसदीय लोकशाही व्यवस्थेच्या माध्यमातून देशाच्या सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कल्याणकारी राज्य संकल्पनेचा अंगिकार केला. पूर्वी शासनाचे कामकाज कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि देशाचे रक्षण करणे, यापुरतेच मर्यादित होते. परंतु त्यानंतर कल्याणकारी राज्याची संकल्पना (Concept of Welfare State) दृढमूल होऊ लागली. संसदीय लोकशाही राज्य व्यवस्थेमध्ये जनता ही सार्वभौम असते व तिच्या कल्याणासाठी शासनाने कार्य करावयाचे असते, अशा या कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये शासनाच्या कामकाज पध्दतीमध्ये आमुलाग्र बदल होऊन, स्वातंत्र्यानंतर जनकल्याणाच्या वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जाऊ लागल्या. किंबहुना योजनाबद्ध विकासाचा पाया (Planned Development of nation) एकप्रकारे घातला गेला. कोणतीही योजना राबवावयाची असल्यास निधीची उपलब्धता असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यामुळे राज्य चालविण्यासाठी निधीची उपलब्धता करून घेणे व त्याचा विनियोग योग्य प्रकारे व जनकल्याणासाठी करणे हे कल्याणकारी राज्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरले, विविध मार्गांद्वारे विकासासाठी साधनसामग्री (Resources) उभी करणे हे राज्य शासनाला क्रमप्राप्त ठरले. अशा महत्प्रयासाने मिळविलेल्या उत्पन्नाचा विनियोग अत्यंत योग्य प्रकारे कार्यक्षमरित्या करणे व त्यामधून कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले किंवा कसे यावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवणे, ही राज्य प्रशासनाची प्रमुख जबाबदारी ठरली व त्यातच या संकल्पनेला स्वातंत्र्यानंतर नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रमाची जोड मिळाली. नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विविध पंचवार्षिक योजना आखल्या जाऊ लागल्या आणि जनकल्याणाची कामे योजनेत समाविष्ट करण्यात आली. अशा निधीचा विनियोग काटकसरीने करणे व ज्या प्रयोजनासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला ते उद्दिष्ट/प्रयोजन साध्य झाले किंवा कसे याची तपासणी करण्याच्या निकडीमधून "प्रशासनावर वित्तीय नियंत्रण" ही संकल्पना पुढे आली (Financial Control of Legislature on Executive) या संकल्पनेची प्रामुख्याने खालील उद्दिष्टे आहेत :-

(१) उपलब्ध साधनसामग्री वाया जाऊ नये म्हणून घ्यावयाची काळजी. (That no wastage of resources occurs.)

(२) जनतेच्या पैशांचे अपयोजन टाळणे (Public money is not misapplied).

(३) निधीच्या विनियोगामधून अपेक्षित असलेले परिणाम मिळतात किंवा कसे याबाबत काटेकोरपणे सनियंत्रण ठेवणे (That for the money spend adequate results are obtained).

सध्या अस्तित्वात असलेल्या राज्य पध्दतीमध्ये लोकशाही राज्यपध्दती ही अत्यंत खर्चिक अशी राज्य पध्दती म्हणून ओळखली जाते. लोकनियुक्त विधिमंडळाचे सार्वजनिक खर्चावरील नियंत्रण हे या राज्यपध्दतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. लोकांना त्यांनी शासनास प्रदान केलेल्या कराचा पुरेपूर मोबदला मिळणे व त्यांचे कल्याण साधणे हा मुलभूत विचार या मागे आहे.

प्रशासनावर विधिमंडळाचे वित्तीय नियंत्रण हे खालील चार मुलभूत संकल्पनांमधून स्पष्ट होईल :-

(१) संसद अथवा विधिमंडळाचे करावर (Taxation) नियंत्रण -

कोणताही कर विधिमंडळ अथवा संसदेच्या अधिकाराशिवाय लादता येणार नाही.

(Parliamentary or Legislative control over taxation; no tax can be imposed except with the authority of the legislature.)

(२) खर्चावर संसद अथवा विधिमंडळाचे नियंत्रण -

प्रशासनाला कोणताही खर्च विधिमंडळाच्या अनुमतीशिवाय करता येणार नाही.

(Parliamentary or Legislative control over expenditure; no expenditure can be incurred except with the sanction of the legislature.)

(३) कार्यकारी प्रशासनाने वित्तीय बाबींमध्ये घ्यावयाचा पुढाकार -

कोणताही कर लादणे किंवा खर्च मंजूर करणे हे कार्यकारी प्रशासनाला, आवश्यकता असल्याशिवाय करता येणार नाही.

(Financial initiative of the executive Government; no tax can be imposed or expenditure sanctioned unless asked for by the executive.)

(४) सर्व खर्चासाठी प्रती वर्षी मंजूरी घेण्याची आवश्यकता -

(Principal of annuality; all expenditure except that specifically charged by any enactment requires to be sanctioned on an annual basis)

वरील सर्व मुलभूत संकल्पनांमधूनच अर्थसंकल्प, रचना व कार्यपध्दतीचा उगम झाला. प्रशासनाच्या खर्चावर आर्थिक नियंत्रण ठेवणे हे अर्थसंकल्पाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

२) अर्थसंकल्प म्हणजे काय ? - भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २६६ अन्वये राज्य शासनाला मिळालेला सर्व महसूल व कर्जे यांचा मिळून राज्याचा "एकत्रित निधी" (Consolidated Fund) तयार होतो. अनुच्छेद २६६ (३) मध्ये असे निर्धारित केले आहे की, कायद्यान्वये आणि संविधानात ज्यासाठी आणि ज्या रीतीने तरतूद केली असेल तर त्याखेरीज करून इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी आणि इतर कोणत्याही रीतीने, राज्याच्या एकत्रित निधीतील कोणतीही रक्कम खर्च करता येणार नाही. याप्रमाणे राज्य विधानमंडळाकडून विनियोजन अधिनियमांच्या स्वरूपात मिळणाऱ्या अधिकृत मंजूरीशिवाय एकत्रित निधीतून कोणतीही रक्कम काढता व खर्च करता येत नाही. ही संविधात्मक स्थिती असल्याने, शासनाने केलेल्या खर्चाच्या सर्व रकमांसाठी विधानमंडळाची मान्यता घ्यावी लागते. म्हणून प्रत्येक वर्षी वित्त विभागाला वर्षातील अंदाजित जमेच्या व खर्चाच्या रकमांचे विवरणपत्र तयार करून ते संविधानाच्या अनुच्छेद २०२ (१) अनुसार विधानमंडळास मान्यतेसाठी सादर करावे लागते.

विधानमंडळाने मान्यता दिल्याशिवाय शासनाला एक पैसाही खर्च करता येत नाही. या तत्वानुसार आगामी "आर्थिक वर्षात" शासनाला सर्व मार्गांनी आणि साधनांद्वारे उपलब्ध होणारे उत्पन्न, तसेच हे उत्पन्न शासन कोणकोणत्या बाबींवर खर्च करणार आहे, याचे एक विवरण शासन दरवर्षी तयार करते आणि शासनाच्या विविध खात्यांनी केलेल्या पैशांच्या मागण्यांना विधानमंडळाची मान्यता मिळावी यासाठी ते विधानमंडळासमोर सादर करित असते. म.वि.स. नियम २४५ भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २०२ (१) मध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे या विवरणास "अंदाजपत्रक", "वार्षिक आर्थिक विवरण" किंवा "अर्थसंकल्प" असे म्हटले जाते. एप्रिल महिन्याच्या पहिल्या तारखेपासून दुसऱ्या वर्षाच्या मार्च महिन्याच्या एकतीस तारखेपर्यंतचा कालावधी "आर्थिक वर्ष" म्हणून ठरविण्यात आला आहे. एका "आर्थिक वर्षात" होणार असलेला खर्च, त्याच्या आधीचे आर्थिक वर्ष संपण्यापूर्वी, पूर्णपणे किंवा अंशतः विधानमंडळाकडून मंजूर करून घ्यावा लागतो याचाच अर्थ असा की, आगामी आर्थिक वर्षात खर्च करण्यासाठी लागणाऱ्या रकमा, त्याच्यामागील वर्षाच्या मार्च महिन्याच्या एकतीस तारखेपूर्वी मंजूर करून घ्याव्या लागतात व याच दृष्टीने एकतीस मार्चपूर्वी राज्याचा "अर्थसंकल्प" आणि "विनियोजन विधेयक" (Appropriation Bill) यांना विधानमंडळाची मान्यता मिळणे अत्यावश्यक आहे.

३) अर्थसंकल्पाची रचना - (एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी व लोकलेखा) - भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १५० अन्वये, भारताच्या नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांनी राष्ट्रपतींच्या संमतीने विहित केलेल्या नमुन्यात केंद्र शासन व राज्य शासन याचे लेखे ठेवावे लागतात. अशा रीतीने विहित केलेला लेखाविषयक नमुना हा अर्थसंकल्प तयार करण्यास आधारभूत

होतो. १९७३-७४ च्या अखेरपर्यंत अंमलात असलेले वर्गीकरण हे पूर्वी शासनाकडून पार पाडल्या जाणाऱ्या मर्यादित स्वरूपाच्या कामांसाठी पुरेसे असल्याचे समजले जात असे. तथापि, विविध क्षेत्रांतील शासनाच्या विकासविषयक कार्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्यामुळे शासनाच्या कामात मोठ्या प्रमाणावर विविधता आलेली आहे आणि आता केवळ खर्चाच्या उद्दिष्टानुसार खर्चाचे हिशेब ठेवणे व खर्चाचे नियंत्रण ठेवणे याऐवजी कार्यक्रम व कार्य यांचे संनियंत्रण व वर्गीकरण यावर भर देणे आवश्यक आहे. तसेच कार्यकारी विभागांमध्ये वित्तीय व्यवस्थापन व नियंत्रण असावे यासाठी आणि शासनाच्या कार्याचे योग्यरित्या पृथक्करण व्हावे यासाठी शासकीय लेखांचे यथोचित वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. या गोष्टी विचारात घेऊन भारताचे नियंत्रक व महालेखापरिक्षक यांच्याशी विचारविनिमय करून भारत सरकारने सन १९७४-७५ पासून अर्थसंकल्प व लेखे यांच्या रचनेमध्ये काही सुधारणा केलेल्या आहेत. शासनाची कार्ये, कार्यक्रम आणि योजना यांच्या संदर्भात झालेल्या शासकीय व्यवहारांचे स्वरूप स्पष्ट करणे आणि लेखांकन वर्गीकरण व विकासविषयक योजना शीर्षे यांच्यामध्ये अनुरूपता आणणे या दोन उद्देशांनी हे व्यवहारोपयोगी वर्गीकरण तयार करण्यात आले होते. कार्यात्मक दृष्टीकोन ही बाब आता स्थायी स्वरूपाची झालेली असली तरी, मुख्यत्वेकरून सामाजिक बाबींना द्यावयाचे अग्रक्रम व तंत्रज्ञानातील प्रगती यामध्ये बदल झालेला असल्यामुळेच, केवळ योजनेसंबंधीचे वर्गीकरण आणि लेखांकन वर्गीकरण यामधील विसंगती वर्षानुवर्षे वाढत गेली आहे. तत्कालीन लेखांकन वर्गीकरण पध्दतीचा आढावा घेण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या समितीच्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने लेखा महानियंत्रक, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरिक्षक आणि नियोजन आयोग यांच्याशी विचारविनिमय करून लेखांकन वर्गीकरणाची नवी पध्दती आणि प्रधान व गौण लेखाशीर्षाची यादी विहित केली व ती १ एप्रिल, १९८७ पासून लागू करण्यात आली.

शासनाचे हिशेब खाली दिलेल्या तीन प्रमुख भागात ठेवले जातात - (अनुच्छेद-२६६ व २६७)

- (१) भाग एक - राज्याचा एकत्रित निधी (Consolidated Fund),
- (२) भाग दोन - राज्याचा आकस्मिकता निधी (Contingency Fund) आणि
- (३) भाग तीन - राज्याचा लोकलेखा (Public Account)

एकत्रित निधी (Consolidated Fund) :- राज्याचा एकत्रित निधी हा महसुली जमा, राज्य शासनाने उभारलेली कर्जे व शासनाने दिलेल्या कर्जाची व आगाऊ रकमांची वसुली या सर्वांचा मिळून बनतो व त्यातून शासनाच्या विविध कार्यांवर होणारा खर्च भागवला जातो. त्याकरिता, वित्तीय वर्षाच्या प्रारंभापूर्वी विधानमंडळामुळे आवश्यक त्या अनुदानांसाठी मागण्या

प्रस्तुत केल्या जातात आणि वित्तीय वर्षाच्या कालावधीत वेळोवेळी पूरक मागण्याही सादर केल्या जातात. विधानमंडळाने अशा रीतीने संमत केलेली अनुदाने, विनियोजन अधिनियमात किंवा पूरक विनियोजन अधिनियमात अंतर्भूत करून त्याद्वारे एकत्रित निधीतून खर्चासाठी आवश्यक ती विनियोजने प्राधिकृत करण्यात येतात. ही अनुदाने मंत्रालयाच्या संबंधित प्रशासनिक विभागांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या प्रत्येक प्रधान लेखाशीर्षाच्या संबंधित विभागवार देण्यात येतात. मात्र इमारतींची बांधकामे, जनजाति क्षेत्र उपयोजन यांवरील खर्च आणि प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी असलेल्या योजनांतर्गत तरतुदी यांसाठी मंत्रालयाच्या संबंधित विभागांखाली संयुक्त मागणीची रक्कम मिळविणे शक्य नसेल त्याबाबतीत आवश्यक त्या तरतुदी संबंधित कार्यात्मक प्रधानशीर्षाखाली स्वतंत्रपणे दाखविण्यात येतात. "एकत्रित निधी" वर विधानमंडळाचे संपूर्ण नियंत्रण असते. या निधीची महसुली (Revenue), भांडवली(Capital) व ऋण (Debt) अशा आणखी तीन भागांत विभागणी केलेली असते.

(अ) महसुली विभागाच्या जमेच्या बाजूमध्ये कर व शुल्क, विविध प्रकारच्या सेवा फीद्वारे मिळालेल्या जमा रकमा व केंद्र सरकारकडून मिळालेली अनुदाने यांचा अंतर्भाव होतो. महसुली विभागाच्या खर्चाच्या बाजूमध्ये करवसुलीचा खर्च, प्रशासकीय सेवांवरील खर्च, संस्थांची देखभाल करण्याबाबतचा खर्च, शासनाने कर्जाऊ घेतलेल्या रकमेवरील व्याज इत्यादींचा अंतर्भाव असतो. महसुली जमा व महसुली खर्च यांमधील फरक, महसुली शिल्लक (Revenue Surplus) किंवा महसुली तूट (Revenue Deficit) दर्शवितो.

(ब) भांडवली विभागामध्ये भांडवली स्वरूपाच्या खर्चाचा व जमेच्या रकमांचा अंतर्भाव होतो. महत्त्वाच्या आणि कायम स्वरूपाच्या मालमत्ता निर्माण करण्याच्या किंवा त्यात भरीव वाढ करण्याच्या उद्देशाने केलेला खर्च अशी भांडवली खर्चाची सर्वसाधारण व्याख्या करण्यात आली आहे.

(क) ऋण भागामध्ये शासनाने उभारलेली कर्जे आणि शासनाने वितरीत केलेली कर्जे व दिलेल्या आगाऊ रकमा यांचा अंतर्भाव होतो.

भारित (Charged) व दत्तमत (Voted) खर्च - एकत्रित निधीतून होणाऱ्या खर्चाचे दत्तमत किंवा भारित खर्च म्हणून वर्गीकरण करण्यात येते. विधानमंडळाची मतदानाद्वारे अनुमती घेऊन करण्यात येणाऱ्या खर्चास दत्तमत म्हणतात. भारित खर्च म्हणजे अशा अनुमतीची आवश्यकता नसलेला व राज्याच्या एकत्रित निधीवर आकारावयाचा म्हणून भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद २०२ (३) व ३२२ अन्वये घोषित केलेला खर्च. या अनुच्छेदान्वये खर्चाच्या खालील बाबी "भारित" म्हणून समजण्यात आल्या आहेत :-

(१) राज्यपालांचे वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या कार्यालयाशी संबंधित असलेला इतर खर्च;

(२) विधानसभेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष तसेच विधानपरिषदेचे सभापती व उप सभापती यांचे वेतन व भत्ते;

(३) व्याज, कर्जनिवारण निधी आणि ऋणविमोचन भार यासह ज्याकरिता राज्य जबाबदार ठरत असेल असा ऋण भार आणि कर्जे उभारणे आणि ऋण सेवा व ऋण विमोचन यांच्याशी संबंधित असा इतर खर्च;

(४) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते;

(५) कोणत्याही न्यायालयाच्या किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा निर्णय, हुकूमनामा किंवा निवाडा यांनुसार द्यावयाच्या रकमा;

(६) संविधानाने किंवा राज्य विधानमंडळाने कायदान्वये भारित म्हणून घोषित केलेला कोणताही इतर खर्च;

(७) राज्य लोकसेवा आयोगाचा खर्च यांमध्ये आयोगाच्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन, भत्ते व निवृत्तीवेतने यांचाही समावेश होतो.

राज्य विधानमंडळाने संमत केलेल्या निरनिराळ्या कायदान्वये महसुलातील काही विहित केलेल्या रकमा ह्या रोजगार हमी निधी यांसारख्या राखीव निधीकडे हस्तांतरीत करण्यात येतात. अशा रकमा भारित म्हणून समजण्यात येतात. भारित खर्चाच्या बाबींवर जरी विधानमंडळ मतदान करीत नसले तरी त्यावर सभागृहात चर्चा होऊ शकते. विधानमंडळाकडून मागण्या संमत झाल्यानंतर दत्तमत खर्चाच्या मागण्या आणि भारित खर्चाची विनियोजने (Appropriations) विनियोजन विधेयकात (Appropriation Bill) समाविष्ट करण्यात येतात व ते विधेयक विधानमंडळास सादर केले जाते.

आकरिमकता निधी (Contingency Fund) - विधानमंडळाचे अधिवेशन संबंध वर्षभर चालू नसते व अर्थसंकल्पामध्ये पूर्वकल्पित नसलेल्या खर्चाच्या अनपेक्षित बाबींवर शासनाला खर्च करण्याचे प्रसंग येतात. वर्षभरामध्ये काही वेळा खर्चाच्या विवक्षित बाबींकरिता केलेली तरतूद अपुरी असल्याचे आढळून येते किंवा अर्थसंकल्पात ज्यासाठी तरतूद करण्यात आलेली नसेल अशा काही तातडीच्या आणि निकडीच्या बाबींवर खर्च करावा लागतो. अशा प्रसंगी, त्याच अनुदानातील इतर बाबींखाली बचत उपलब्ध असल्यास, त्या बचतीचे पुनर्विनियोजन करून खर्चाच्या मान्यताप्राप्त बाबींच्या संबंधातील अतिरिक्त खर्च भागविण्याचे अधिकार शासनाला प्रदान करण्यात आलेले आहेत. अशा बचतीच्या रकमा उपलब्ध नसतील किंवा विधानमंडळाची मान्यता मिळण्याच्या अपेक्षेने खर्चाच्या एखाद्या नवीन बाबीसाठी वित्तव्यवस्था

करावयाची असेल त्या बाबतीत, संविधानाच्या अनुच्छेद २६७ (२) अन्वये स्थापण्यात आलेल्या आकस्मिकता निधीतून खर्च प्रथमतः भागविला जातो. (आकस्मिकता निधीची सध्याची मर्यादा रुपये १५० कोटी आहे) विधानमंडळाची मान्यता मिळण्याच्या अपेक्षेने करण्यात आलेल्या खर्चाच्या सर्व तपशिलांसह, पूरक मागण्या विधानमंडळाला सादर करुन, आकस्मिकता निधीतून काढलेल्या रकमांची निधीत भरपाई केली जाते. या निधीतून आगाऊ रकमा घेऊन करण्यात आलेल्या खर्चाची भरपाई विधानमंडळाला पूरक मागण्या सादर करुन करावयाची असते.

लोकलेखा (Public Account) - यामध्ये, एकत्रित निधीमध्ये अंतर्भूत केलेल्या रकमा वगळून शासनाला किंवा शासनाच्या वतीने मिळालेल्या इतर सर्व रकमा जमा करण्यात येतात. यातील व्यवहार बँकिंग व समायोजनाच्या स्वरुपाचे असल्याने यातून खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाच्या मंजूरीची आवश्यकता नसते. शासकीय लेख्यांचा या तिसऱ्या भागात, म्हणजे लोकलेख्यात सरकारी पैशांसंबंधी वर नमूद केलेल्या व्यवहारांव्यतिरिक्त इतर व्यवहारांची नोंद केली जाते. हे व्यवहार राज्य मार्ग निधी, विद्युत निधी, शिक्षण उपकर निधी, आरोग्य व पोषण निधी, रोजगार हमी निधी इत्यादींसारख्या शासनाने उभारलेल्या राखीव निधीसंबंधीचे असतात. तसेच, शासनाशी व्यवहार करताना लोकांनी तात्पुरत्या ठेवी म्हणून ठेवलेल्या रकमा, स्थानिक संस्थांच्या ठेवी यांसारख्या बँक व्यवसायाच्या स्वरुपाच्या व्यवहारांची आणि निरनिराळी शासने किंवा राज्य शासनाची विविध कोषागारे यांच्यामधील वित्तप्रेषणाच्या व्यवहारांची नोंद देखील लोकलेख्यात केली जाते. राज्याच्या अतिरिक्त रोख शिल्लकीची गुंतवणूकही याच लेख्यातून केली जाते.

४) लेखानुदान - सन १९८१-८२ या वर्षापासून केंद्र सरकारचा अर्थसंकल्प संसदेला सादर झाल्यानंतर, राज्य शासनाचा अर्थसंकल्प मार्च महिन्यात राज्य विधानमंडळाला सादर केला जाण्याची प्रथा आहे. साधारणपणे संपूर्ण वर्षाचा अर्थसंकल्प नवीन बाबींवरील तरतुदींसह मार्च महिन्यात सादर केल्यानंतर त्यावर चर्चा व मतदान होऊन दिनांक ३१ मार्च पूर्वी विधानमंडळ त्यास आपली मान्यता देते. मागण्यांवर चर्चा करण्याची व त्या संमत करण्याची प्रक्रिया वित्तीय वर्ष उलटून गेल्यावर पार पडते म्हणून एक किंवा दोन महिन्यांच्या कालावधीसाठी "लेखानुदान" घेणे आवश्यक ठरते. परंतु ज्यावेळी निवडणुका वगैरेसारख्या काही अपरिहार्य कारणास्तव मार्च महिन्यात संपूर्ण अर्थसंकल्प सादर करणे अशक्य असते त्यावेळी कायमस्वरुपाच्या खर्चासाठी व विद्यमान खर्चाच्या पातळीवर साधारण वाढ गृहीत धरुन अगोदरच कार्यान्वित असलेल्या योजनांसाठी यांवरील अर्थसंकल्प मार्चमध्ये सादर केला जातो त्यावेळी काही महिन्यांच्या खर्चासाठी लेखानुदान (Vote on Account) (म्हणजेच अंतरिम अर्थसंकल्प सादर केला जातो) घेण्यात येते. नंतर पुढे नवीन योजनांसाठी व सध्या

कार्यवाहीत असलेल्या योजनांच्या विस्तारावरील अतिरिक्त तरतुदीसाठी विधानमंडळाच्या पुढील अधिवेशनात अतिरिक्त अर्थसंकल्पाद्वारे तरतुदी करण्यात येतात. नवीन बाबींसह अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर त्यावर सविस्तर चर्चा व मतदान होते.

५) अर्थसंकल्पीय भाषण - शासनाची आर्थिक स्थिती आपल्या भाषणामधून स्थूलमानाने स्पष्ट करून वित्त मंत्री वार्षिक अर्थसंकल्प म्हणजेच वित्तविषयक विवरणपत्र सादर करतात.

आपल्या भाषणामध्ये वित्त मंत्री पुढील गोष्टी विधानमंडळाच्या निदर्शनास आणतात-

(१) शासनाने पूर्वी हाती घेतलेल्या महत्त्वाच्या योजनांसंबंधात पार पाडलेली कामे;

(२) आगामी वर्षात हाती घ्यावयाची महत्त्वाची कामे;

(३) शासनाचे धोरणविषयक महत्त्वाचे निर्णय, कर बसविण्यासंबंधी काही प्रस्ताव असल्यास त्याचाही भाषणामध्ये उल्लेख करण्यात येतो.

६) अर्थसंकल्पीय प्रकाशने - वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय विधानमंडळाच्या सदस्यांना वित्त विभागाकडून खालील अनुक्रमांक १ ते २४ वरील अर्थसंकल्पीय प्रकाशने एकत्रितरित्या सूटकेसमधून देण्यात येतात :-

- १) महाराष्ट्र राज्याचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्यूहरचनेचे विवरणपत्र आणि प्रकटीकरणे
- २) संक्षिप्त अर्थसंकल्प
- ३) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग एक - महसूल व जमा यांचे अर्थसंकल्पीय अंदाज
- ४) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्चाचा प्रधानशीर्षवार - नि - विभागवार सारांश व लोकलेखा
- ५) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्च - विभागवार प्रकाशने
(यामध्ये सर्वसाधारणतः ३४ पुस्तके असतात) (या प्रकाशनांमध्ये कार्यक्रम व अनिवार्य खर्चाच्या तपशीलवार अंदाजाचाही समावेश असतो.)
- ६) भाग - तीन परिशिष्ट - अ - महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१ अन्वये जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांना अनुदाने व कर्जे देय आहेत अशा बदली केलेला कर्मचारी वर्ग, कार्यक्रम व बांधकामे यावरील खर्चाचा तपशिल (ग्रामविकास विभाग)
- ७) भाग - तीन परिशिष्टे - अ - ची पुरवणी - राज्य शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागामार्फत पंचायत राज संस्थांना गौण शिर्ष १९६, १९७ व १९८ अंतर्गत तपशिलवार

व जिल्हानिहाय वितरीत करावयाच्या अनिवार्य व कार्यक्रम खर्चावरील निधीचा तसेच केंद्र पुरस्कृत व राज्य अर्थसंकल्पाबाहेरील अनुदानाचा तपशील दर्शविणारी पुरवणी

- ८) भाग - तीन परिशिष्ट - बी (१) बांधकामे - रस्ते व पूल (सा.बां.वि.)
- ९) भाग - तीन परिशिष्ट - बी (२) बांधकामे - इमारती (सा.बां.वि.)
- १०) भाग - तीन परिशिष्ट - क - जलसंपदा विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या बांधकामासंबंधीच्या तरतुदीचा तपशील
- ११) भाग - तीन परिशिष्ट - ड - आदिवासी विकास विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या बांधकामासंबंधीच्या तरतुदीचा तपशील
- १२) भाग - तीन परिशिष्ट - ई - ची पुरवणी - राज्य शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागामार्फत नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना गौण शिर्ष १९१, १९२ व १९३ अंतर्गत तपशीलवार व जिल्हानिहाय वितरीत करावयाच्या अनिवार्य व कार्यक्रम खर्चावरील निधीची तसेच केंद्र पुरस्कृत व राज्य अर्थसंकल्पाबाहेरील अनुदानाचा तपशील दर्शविणारी पुरवणी
- १३) भाग - तीन परिशिष्ट - फ - सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदीचा तपशील
- १४) भाग - तीन परिशिष्ट - ग - आदिवासी विकास विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदीचा तपशील
- १५) वित्तविषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक)
- १६) विनियोजनांची अनुसूची
- १७) अर्थसंकल्पविषयक निवेदन (नवीन बाबी)
- १८) विभागनिहाय व विकास मंडळनिहाय अनिवार्य विकास खर्च

खालील अर्थसंकल्पीय प्रकाशने संबंधित विभागांकडून सदस्यांना वितरीत करण्यात येतात :-

- १९) वार्षिक कार्यक्रम - संक्षिप्त विवरणपत्रे (मराठी)
- २०) वार्षिक कार्यक्रम - संक्षिप्त विवरणपत्रे (इंग्रजी)
- २१) वार्षिक कार्यक्रम - विभागवार (मराठी)
- २२) वार्षिक कार्यक्रम - विभागवार (इंग्रजी)
- २३) वार्षिक कार्यक्रम - मा.राज्यपाल महाराष्ट्र यांचे निदेश (विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळे आदेश, २०११ च्या कलम ७ अन्वये)

२४) नियोजन विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशिल जिल्हानिहाय अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग - दोनची प्रकाशने - एकूण ३६

२५) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

२६) कार्यक्रम अंदाजपत्रक (विभाग निहाय)

तथापि, ज्यावर्षी लोकसभेची अथवा /आणि विधानसभेची सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात येते त्यावर्षी अंतरिम अर्थसंकल्प सादर करण्यात येऊन लेखानुदान (Vote on Account) मंजूर करून घेण्यात येते. संपूर्ण अर्थसंकल्प सादर करण्यात येत नाही त्यामुळे साधारणपणे वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय फक्त खालील प्रकाशने देण्यात येतात.

१) संक्षिप्त अर्थसंकल्प

२) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग एक - महसूल व जमा यांचे अर्थसंकल्पीय अंदाज

३) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्चाचा प्रधानशीर्षवार - नि - विभागवार सारांश व लोकलेखा

४) अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्च - विभागवार प्रकाशने

(यामध्ये सर्वसाधारणतः ३३ पुस्तके असतात) (या प्रकाशनांमध्ये कार्यक्रम व अनिवार्य खर्चाच्या तपशीलवार अंदाजाचाही समावेश असतो)

५) भाग - तीन परिशिष्ट - अ - महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१ अन्वये जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांना अनुदाने व कर्जे देय आहेत अशा बदली केलेला कर्मचारी वर्ग, कार्यक्रम व बांधकामे यावरील खर्चाचा तपशिल (ग्रामविकास विभाग)

६) भाग - तीन परिशिष्टे - अ - ची पुरवणी - राज्य शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागामार्फत पंचायत राज संस्थांना गौण शिर्ष १९६, १९७ व १९८ अंतर्गत तपशिलवार व जिल्हानिहाय वितरीत करावयाच्या अनिवार्य व कार्यक्रम खर्चावरील निधीचा तसेच केंद्र पुरस्कृत व राज्य अर्थसंकल्पाबाहेरील अनुदानाचा तपशील दर्शविणारी पुरवणी

७) भाग - तीन परिशिष्ट - बी (१) बांधकामे - रस्ते व पूल (सा.बां.वि.)

८) भाग - तीन परिशिष्ट - बी (२) बांधकामे - इमारती (सा.बां.वि.)

९) भाग - तीन परिशिष्ट - क - जलसंपदा विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या बांधकामासंबंधीच्या तरतुदीचा तपशिल

- १०) भाग - तीन परिशिष्ट- ड - आदिवासी विकास विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या बांधकामासंबंधीच्या तरतुदीचा तपशिल
- ११) भाग - तीन परिशिष्ट - ई - ची पुरवणी - राज्य शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागामार्फत नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना गौण शिर्ष १९१, १९२ व १९३ अंतर्गत तपशिलवार व जिल्हानिहाय वितरीत करावयाच्या अनिवार्य व कार्यक्रम खर्चावरील निधीची तसेच केंद्र पुरस्कृत व राज्य अर्थसंकल्पाबाहेरील अनुदानाचा तपशील दर्शविणारी पुरवणी
- १२) भाग - तीन परिशिष्ट - फ - सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशील
- १३) भाग - तीन परिशिष्ट - ग - आदिवासी विकास विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशील
- १४) वित्तविषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक)
- १५) विनियोजनांची अनुसूची
- १६) विभागनिहाय व विकास मंडळनिहाय अनिवार्य विकास खर्च

खालील अंतरिम अर्थसंकल्पीय प्रकाशने संबंधित विभागांकडून सदस्यांना वितरीत करण्यात

येतात :-

- १७) वार्षिक कार्यक्रम - संक्षिप्त विवरणपत्रे (मराठी)
- १८) वार्षिक कार्यक्रम - संक्षिप्त विवरणपत्रे (इंग्रजी)
- १९) वार्षिक कार्यक्रम - विभागवार (मराठी)
- २०) वार्षिक कार्यक्रम - विभागवार (इंग्रजी)
- २१) वार्षिक कार्यक्रम - मा.राज्यपाल महाराष्ट्र यांचे निदेश (विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळे आदेश, २०११ च्या कलम ७ अन्वये)
- २२) नियोजन विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशिल जिल्हानिहाय अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग - दोनची प्रकाशने - एकूण ३६

अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर सदस्यांना वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय

अनुक्रमांक १ ते ५ वरील प्रकाशने एकत्रितरित्या सूटकेसमधून देण्यात येतात:-

१. संक्षिप्त अर्थसंकल्प (पिंक बुक)

२. अतिरिक्त खर्चाचे तपशिलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज (नवीन बाबी)
३. अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय अंदाज (अतिरिक्त खर्चाचा सारांश आणि विनियोजन अनुसूची)
४. महाराष्ट्र राज्याचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्यूहरचनेचे विवरणपत्र आणि प्रकटीकरणे
५. भाग - दोन खर्चाचे तपशीलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज, एच - (एक) सार्वजनिक बांधकाम विभाग (नवीन कामे)
६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
७. कार्यक्रम अंदाजपत्रक (विभाग निहाय)

महत्वाच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

(१) महाराष्ट्र राज्याचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्यूहरचनेचे विवरणपत्र आणि प्रकटीकरणे :- यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो :-

- राजकोषीय निर्देशकांची आधारभूत गृहितके, महसूली जमा, महसूली खर्च, भांडवली जमा, भांडवली खर्च, राजकोषीय तूट, महसूली तूट व आगामी २ वर्षासाठी प्रक्षेपण.
- राज्य शासनाला प्राप्त होणाऱ्या महसूली जमा व कर्जाच्या प्रमुख स्तोत्रांची माहिती तसेच करण्यात येणाऱ्या खर्चाच्या प्रमुख बाबी.
- राज्य शासन पुढील गोष्टींचे प्रकटीकरण करते :-
  - १) निर्धारित केलेला परंतु वसूल न झालेला कर महसूल.
  - २) करेतर महसूलाची थकबाकी.
  - ३) शासनाने दिलेली हमी.
  - ४) कर्मचाऱ्यांची संख्या व वेतनावरील खर्च.
  - ५) राज्य शासनावर असलेले दायित्व.
  - ६) फलनिष्पत्तीवर आधारीत गुंतवणूकीचे प्रकार.
  - ७) माफ केलेला महसूल.

(२) संक्षिप्त अर्थसंकल्प (पिंक बुक) :- राज्याने सादर केलेल्या अर्थसंकल्पातील आकडेवारीचा थोडक्यात गोषवारा सादर करण्यात येतो :-

- १) प्रमुख वित्तीय निर्देशांक महसूली तूट, राजकोषीय तूट, प्राथमिक तूट, राज्यावरील कर्ज व त्यांचे मागील १० वर्षातील स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण.

- २) वेतन, निवृत्तीवेतन व व्याज यांच्यावर होणारा खर्च व त्याचे महसूली उत्पन्नाशी प्रमाण यांचा समावेश होतो.
- ३) अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या महसूली व भांडवली जमा व खर्चाचे क्षेत्रनिहाय वर्गीकरण.
- ४) महसूलात झालेली वाढ व विकासकार्यावरील खर्चातील वाढ दाखविण्यासाठी या प्रकाशनात निरनिराळे आलेख (Graphic Charts) समाविष्ट करण्यात येतात. ही माहिती अर्थसंकल्पाचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास करण्यासाठी अतिशय उपयुक्त ठरते.

(३) अर्थसंकल्पीय अंदाज (व्हाईट बुक) :- घटनेनुसार राज्याचा अर्थसंकल्प तीन भागांमध्ये विभागण्यात आलेला आहे. यामध्ये एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी व लोकलेखा यांचा समावेश होतो. यामध्ये सदर तिन्ही स्तोत्रांन्वये प्राप्त होणाऱ्या जमा रकमा व देण्यात येणाऱ्या परताव्याच्या तपशीलवार माहितीचा अंतर्भाव आहे. ही माहिती महालेखापाल कार्यालयाने निश्चित केलेल्या १५ अंकी लेखा वर्गीकरणानुसार उपलब्ध आहे.

व्हाईट बुक या नावाने आळखण्यात येणाऱ्या अर्थसंकल्पीय अंदाजात जमा रक्कमा व संवितरित रक्कमा यासंबंधीचे तपशीलवार अंदाज अंतर्भूत असतात. वर्गीकरणाच्या सुधारित रचनेमुळे योजनेतील स्वीकृत लेखाशीर्षे व विकास शीर्षे यांमध्ये निकट संबंध स्थापन करणे शक्य झाल्याने १९७४-१९७५ पासून योजनेत्तर व योजनांतर्गत अर्थसंकल्पीय तरतुदी, या दोहोंचा एकत्रित तपशील दर्शविणारे एकच प्रकाशन तयार करण्यात येत होते.

१९७५-१९७६ या वर्षापासून अर्थसंकल्पीय अंदाज हे तीन भागांत छापण्यात येत आहेत. अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या पहिल्या भागात महसूल व जमा यांचे मागील वर्षाचे जमा रक्कमांचे लेखे, चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय व सुधारित अंदाज आणि आगामी वर्षासंबंधीचे अर्थसंकल्पीय अंदाज दर्शविण्यात येतात. उदाहरणार्थ, २०४० विक्रीकर या प्रधान शीर्षाखाली सदर वर्षाच्या विक्रीकराच्या जमा रकमा दाखविल्या जातात. त्याचप्रमाणे २०४५, विक्रेय वस्तुंवरील व सेवांवरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखाली करमणूक करापासून मिळालेल्या जमा रकमा दाखविल्या जातात. ६००३, राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण या प्रमुख शीर्षाखाली आणि ६००४, केंद्र सरकारकडून कर्ज व आगाऊ रक्कमा या लेखा शीर्षाखाली केंद्र सरकारकडून मिळालेली अनुदाने व कर्जे दाखविली जातात. व्हाईट बुकच्या दुसऱ्या भागात मंत्रालयाच्या प्रत्येक प्रशासनिक विभागानुसार योजनांतर्गत व योजनेत्तर खर्चाचा तपशील, प्रधान शीर्ष, गौण शीर्ष व उप शीर्ष आणि तपशीलवार उद्दिष्टे याप्रमाणे दिला जात होता. (खर्चाची प्रमाण उद्दिष्टे साधारणपणे ३० ते ३२ आहेत.) दिनांक १ एप्रिल, १९५१ पासून भारताने,

जलद गतीने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी, नियोजनाचा (पंचवार्षिक योजनांचा) मार्ग स्वीकारला होता. या पंचवार्षिक योजनांनुसार, शासकीय खर्चाचे, तो योजनांतर्गत प्रस्तावांमुळे उद्भवलेला आहे किंवा नाही, याच्या मूलभूत फरकावरून योजनांतर्गत खर्च (Plan expenditure) व योजनेत्तर खर्च (Non-Plan expenditure) यामध्ये वर्गीकरण करण्यात येत होते.

खर्चाचे योजनांतर्गत योजना व योजनेत्तर योजना यामध्ये वर्गीकरण करण्याचा संविधानामध्ये उल्लेख केलेला नसला तरी, असे वर्गीकरण नियोजन प्रक्रियेमधून विकसित झालेले होते. काळाच्या ओघात योजनांतर्गत व योजनेत्तर यांमधील फरकामधून अनेक प्रश्न उद्भवत असल्यामुळे ही पध्दती कुचकामी वा प्रभावहीन ठरत होती व फलनिष्पत्तीवर आधारित असलेल्या अर्थसंकल्पामध्ये अडथळा ठरत होती. जसे की, साधारणपणे ७५ टक्के खर्च हा योजनेत्तर असून २५ टक्के खर्च हा योजनांतर्गत असतो. तथापि, त्याप्रमाणात योजनेत्तर खर्चाकडे लक्ष दिले जात नाही. सर्वसाधारणपणे योजनांतर्गत खर्चाकडे सर्वस्तरावर संनियंत्रण करण्यात येते. योजनांतर्गत खर्चाद्वारे नवीन मत्ता निर्मिती केली जाते. परंतु मागील ६५ वर्षात निर्माण केलेल्या मत्तांच्या देखभाल व दुरुस्तीकडे (योजनेत्तर) मात्र आवश्यकतेप्रमाणे लक्ष दिले जात नाही. दरवर्षी केंद्र व राज्य शासनावर प्रत्येक वर्षी योजनांतर्गत खर्च वाढविणेबाबत आग्रह असतो. योजनांतर्गत खर्च चांगला असल्याचे समजले / दर्शविले जाते व योजनेत्तर खर्च हा नेहमीचा / नियमित खर्च समजला जातो., हा दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक असल्याने तसेच भारतीय संविधानात अर्थसंकल्पाच्या अनुषंगाने असलेल्या तरतुदी विचारात घेता भारतीय संविधानातील अनुच्छेद २०२ अंतर्गत राज्याचे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र (अर्थसंकल्प) सादर करताना खर्चाचे महसूली खर्च व इतर खर्च असे वर्गीकरण करणे बंधनकारक आहे. योजनांतर्गत व योजनेत्तर वर्गीकरणाबाबत भारतीय राज्यघटनेत उल्लेख नाही, अनुच्छेद २०२ नुसार फक्त महसूली व इतर (भांडवली व ऋण) खर्च असे वर्गीकरण दर्शविणे बंधनकारक आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आयोग व डॉ.रंगराजन यांचे अध्यक्षतेखालील उच्च स्तरीय तज्ञ समिती तसेच १२ व्या वित्त आयोगाने योजनांतर्गत व योजनेत्तर खर्चाचे एकत्रीकरण करण्याबाबत केलेल्या शिफारशी आणि योजना आयोगाचे निती आयोगात केलेले रुपांतर, परिणामी २०१६-२०१७ या आर्थिक वर्षाच्या समाप्ती बरोबरच १२ वी पंचवार्षिक योजना संपुष्टात येणे या सर्व बाबी विचारात घेऊन केंद्र शासनाने सन २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून योजनांतर्गत व योजनेत्तर खर्चाचे एकत्रीकरण करण्याचा निर्णय घेतला आहे. केंद्र शासनाने घेतलेल्या निर्णयास अनुसरून केंद्र शासनाप्रमाणे राज्यातही योजनांतर्गत व योजनेत्तर

खर्चाचे एकत्रीकरण करण्यासंदर्भात निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यामुळे सन २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांमध्ये तदनुषंगिक बदल करण्यात आला आहे.

सुधारित व्यवस्थेप्रमाणे सन २०१७-२०१८ च्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांमध्ये योजनांतर्गत/ योजनेत्तर (Plan/Non Plan) असे विभाजन वित्त विभागाच्या विनंतीनुसार व अंदाज समितीच्या मान्यतेने दर्शविणे बंद करून अर्थसंकल्पीय खर्चाचे यापुढे अनिवार्य खर्च व कार्यक्रमांवरील खर्च तसेच महसुली व इतर (भांडवली व ऋण) खर्च याप्रमाणे वर्गीकरण दर्शविले आहे. योजनेत्तरमध्ये असलेल्या जुन्या विकास कामाच्या योजना आता कार्यक्रम खर्चाकडे वर्ग करण्यात आल्या तसेच योजनांतर्गत खर्चामधील वेतन व आस्थापना विषयक बाबींच्या योजना अनिवार्य खर्चाकडे वर्ग करण्यात आल्या आहेत. त्याची विभागणी खालीलप्रमाणे आहे:-

(अ) अनिवार्य खर्च :- यामध्ये दोन उपघटक असतील

(१) मूळ आस्थापनाविषयक खर्च (Base Establishment Expenditure)

- वेतन
- कार्यालयीन खर्च
- निवृत्तीवेतन
- कर्जावरील परतफेड
- भारित खर्च

(२) इतर अनिवार्य खर्च (other committed Expenditure)

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक अधिनियमांतर्गत द्यावयाचा निधी
- नगरपालिकांना द्यावयाचा निधी
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना शासनाच्या करातील द्यावयाचा हिस्सता (उदा. मुद्रांक शुल्क)
- नैसर्गिक आपत्ती निवारणार्थ खर्च
- इतर खर्च जो राज्याच्या विकासासाठी आवश्यक असेल

(ब) कार्यक्रमावरील खर्च (Scheme Expenditure)

- सन २०१६-२०१७ च्या योजनांतर्गत बाबीवरील खर्च
- सन २०१७-२०१८ पासूनच्या नवीन योजनांवरील खर्च
- सध्याच्या योजनेत्तर मधील जुन्या योजनांवरील खर्च

शासनाचे वेगवेगळे विभाग व महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय यांचे एकत्रित निधीतून खर्च करण्यास योग्य अशा खर्चाचे अंदाज प्रत्येक विभागाकरिता स्वतंत्रपणे छापले

जातात. (एकूण ३४ प्रकाशने) यामुळे इमारती व बांधकामे यांवरील खर्चाव्यतिरिक्त, विभागाशी संबंधित असणाऱ्या सर्व योजनांवरील खर्चाची तरतूद एकाच ठिकाणी पहावयास मिळते. अशा खर्चाचा सारांश प्रत्येक पुस्तिकेच्या सुरुवातीला देण्यात येतो व तपशील त्यानंतरच्या पृष्ठांवर देण्यात येतो.

मंत्रालयीन विभागाशी संबंधित असणाऱ्या खर्चाच्या प्रत्येक प्रधान शीर्षाच्या बाबतीत अंदाजित खर्चाचा गौण शीर्षवार सारांश व त्यानंतर गौण शीर्षे, उप-शीर्षे आणि खर्चाची तपशीलवार उद्दिष्टे यांनुसार खर्चाचे तपशील देण्यात येतात. प्रत्येक प्रधान शीर्षाच्या सारांशाच्या शिरोभागी खर्च ज्याच्याशी संबंधित असेल तो मागणी क्रमांक दत्तमत व भारित असा दोन्ही प्रकारचा स्थूल खर्च व वसुलीची एकूण रक्कम कोणतीही असल्यास, वेगवेगळी दर्शविण्यात येते. ग्रीन बुकामध्ये अंतर्भूत केलेल्या मागण्यांच्या अनुसूचीत, दत्तमत व भारित असे स्थूल खर्चाचे दोन्ही आकडे समाविष्ट करण्यात येतात. खर्चातील वजाती म्हणून लेख्यांमध्ये ज्या रक्कमा समायोजित करण्यात आल्या असतील अशा वसुलीच्या रक्कमांचा तपशील हा शेवटी स्वतंत्रपणे देण्यात येतो.

लेख्यांच्या महसुली व भांडवली अशा दोन्ही लेखा शीर्षाखाली, (१) प्रशासकीय व विवक्षित कार्यासाठी बांधावयाच्या (Functional) इमारती आणि (२) निवासी इमारती, यांची दोन वेगवेगळ्या मागण्यांद्वारे तरतूद करण्यात येते. रस्त्यांच्या बांधकामासाठी केलेल्या महसुली व भांडवली लेख्यांखालील तरतुदी दोन वेगवेगळ्या मागण्यांखाली दाखविण्यात येतात. सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून ती बांधकामे पार पाडण्यात येत असल्यामुळे ह्या सर्व तरतुदी त्या विभागाखाली दर्शविण्यात येतात.

कामांचा अंदाजित खर्च, मागील वर्षापर्यंत झालेला खर्च, आगामी वर्षाकरिता केलेली तरतूद इत्यादींसारखा तपशील व्हाईट बुकाच्या तिसऱ्या भागात संबंधित विभागांखाली दाखविण्यात येतो. अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या (व्हाईट बुक) पहिल्या भागात व दुसऱ्या भागात लोक लेख्याखालील विविध प्रधान शीर्षे व गौण शीर्षे यांखालील अनुक्रमे जमा रकमा व खर्च दाखविण्यात येतो.

विभागवार अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या पध्दतीमुळे व्हाईट बुकात एका प्रधान शीर्षाखालील खर्च, त्या खर्चाशी संबंधित असणाऱ्या निरनिराळ्या विभागांखाली दाखविण्यात येतो. तथापि, खर्चाच्या प्रधान लेखाशीर्षावार-नि-विभागवार सारांश व्हाईट बुकात भाग दोनमध्ये देण्यात येतो. उत्पन्न व खर्च यांवर आधारलेली राज्याची सर्वसाधारण वित्तीय स्थिती फक्त ग्रीन बुकाच्या भाग एक मध्ये देण्यात येते.

(४) वित्तविषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक) :- सर्वसाधारणपणे ग्रीन बुक या नावाने ओळखण्यात येणाऱ्या वित्तविषयक विवरणपत्रात भाग चार असतात. ग्रीन बुकाच्या पहिल्या भागात मागील वर्षाची, चालू वर्षाची तसेच आगामी वर्षाची राज्याची एकंदर वित्तीय स्थिती स्पष्ट करणारी प्रास्ताविक टीप असते. यात मागील वर्षाच्या ज्या जमा व खर्चाच्या मुख्य शीर्षाखालील अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि सुधारित अंदाज यातील तफावत फार मोठी आहे अशा काही प्रमुख लेखाशीर्षाखालील तफावतीचे स्पष्टीकरण देण्यात येते. ग्रीन बुकमध्ये मागील वर्षाचे सुधारित अंदाज व या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज यांमधील महत्वाच्या तफावती आणि चालू वर्षातील जमा व खर्च यांच्या अंदाजासंबंधीच्या महत्वाच्या बाबी यांचे स्पष्टीकरण दिले जाते. ग्रीन बुकमधील दुसऱ्या भागात मागील वर्षाचे लेख्यासंबंधीचे प्रधान शीर्षवार आकडे, चालू वर्षाचा अर्थसंकल्प व सुधारित अंदाज आणि आगामी वर्षाचा अर्थसंकल्प यांचा समोवश असतो. तिसऱ्या भागात विधानमंडळाच्या मतास टाकावयाच्या एकूण स्थूल मागण्या सादर करण्यासंबंधीच्या कार्यपध्दतीबद्दल ची एक टिप्पणी समाविष्ट करण्यात येते तसेच राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विकास कार्यक्रमाची क्षेत्रनिहाय व विकासमंडळ निहाय माहिती देण्यात येते.

(५) विनियोजनांची अनुसूची :- आगामी वर्षातील अर्थसंकल्प विधानमंडळासमोर विभागाच्या मागणी क्रमांकानुसार सादर करण्यात येतो. एका मागणी क्रमांमामध्ये एक किंवा अनेक प्रधानशिर्षाचा समावेश होतो व हे प्रकाशन महसूली व भांडवली खर्च याप्रमाणे विभागण्यात आलेले आहे. मा.मंत्री महोदय आपल्या विभागाशी संबंधित मागणी क्रमांकातील रक्कम विधानमंडळाकडून विनियोजन विधेयकांन्वये खर्च करण्यासाठी मंजूर करून घेतात.

(६) अर्थसंकल्पविषयक निवेदन (नवीन बाबी) :- अर्थसंकल्प नियम पुस्तिकेनुसार नवीन सेवा वा सेवेचा नवीन प्रकार या बाबींचा अर्थसंकल्पामध्ये समावेश केलेला असल्यास त्याची माहिती विधानमंडळाला वेगळ्याने दर्शविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी अशा बाबींची तपशिलवार माहिती विस्तृत स्वरूपात या प्रकाशनाद्वारे देण्यात येते. विधानमंडळाने संमत केल्यानंतर आगामी वित्तीय वर्षात कार्यान्वित करावयाच्या सर्व कार्यक्रमांतर्गत तसेच अनिवार्य खर्चाच्या "नवीन बाबींची" माहिती दिलेली असते. या सर्व नवीन बाबी विभागानुसार व प्रधान लेखाशीर्षावार दिलेल्या असतात. संबंधित भागाच्या प्रारंभी या "नवीन बाबी" ची अनुक्रमणिका दिलेली असते.

जेव्हा अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर करण्यात येतो तेव्हा अर्थसंकल्पविषयक निवेदन नवीन बाबी अतिरिक्त अर्थसंकल्पाच्या स्वरूपात असतात.

(७) विभागनिहाय व विकास मंडळनिहाय अनिवार्य विकास खर्च :- वित्तविषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक) या प्रकाशनामध्ये राज्य शासनाच्या विकास खर्चाची विकासमंडळ निहाय माहिती उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. मात्र यामध्ये अनिवार्य खर्चाद्वारे होणाऱ्या विकास खर्चाची माहिती समाविष्ट नसल्याने ती वगेळ्याने या प्रकाशनाद्वारे उपलब्ध करून देण्यात येते.

(८) नियोजन विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या जिल्हा योजना संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा जिल्हानिहाय तपशिल अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग - दोन (३६ प्रकाशने) :- राज्य शासनाच्या विकास कार्यक्रमाचे वर्गीकरण, राज्य योजना व जिल्हा योजना असे करण्यात येते. जिल्हा योजनेची जिल्हानिहाय माहिती महालेखापाल कार्यालयाने विहित केलेल्या १५ अंकी लेखा वर्गीकरणानुसार यामध्ये उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. तसेच अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग - २ - खर्च - नियोजन विभाग व प्रकाशनातील जिल्हा योजनेची आकडेवारी विस्तृत स्वरूपात या प्रकाशनांमध्ये देण्यात येते.

(९) भाग - ३ - परिशिष्टे (९ प्रकाशने) :- अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग - २ - खर्च - विभागवार प्रकाशने यामध्ये प्रशासकीय विभागांद्वारे करण्यात येणाऱ्या खर्चाची एकत्रित आकडेवारी देण्यात येते. ही आकडेवारी महालेखापाल कार्यालयाने विहित केलेल्या वर्गीकरणानुसार असते. त्यामुळे विभागांद्वारे खर्च करण्यात येणाऱ्या काम निहाय, स्थानिक स्वराज्य संस्था निहाय, जिल्हा निहाय व कार्यक्रम निहाय बाबींच्या माहितीचा समावेश सदर प्रकाशनामध्ये करण्यात आलेला आहे.

(१०) वार्षिक कार्यक्रम :- आगामी वित्तीय वर्षात राबवावयाच्या प्रस्तावित विकास कार्यक्रमांची तपशीलवार माहिती या प्रकाशनामधून मिळते. हया प्रकाशनाद्वारे वार्षिक योजनेत समाविष्ट केलेल्या प्रत्येक योजनेचे चालू व मागील वर्षात झालेले कार्य व वित्तीय तरतुदी यांच्या अनुरोधाने कार्यक्रमातील प्रमुख वैशिष्ट्ये समजू शकतात. अर्थसंकल्पात ज्यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत, त्या योजनांसंबंधीचाच, तपशील अर्थसंकल्पीय अंदाजात देण्यात येतो, तर "वार्षिक कार्यक्रम" या प्रकाशनात वर्षभरात हाती घ्यावयाच्या सर्व योजनांसंबंधीचा तपशील देण्यात येतो.

(११) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (आर्थिक समालोचन) :- सदर प्रकाशन नियोजन विभागाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाकडून वितरीत करण्यात येते. राज्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनात नमूद केलेली असतात. राज्याच्या सामाजिक नि आर्थिक विकासाची गती दाखविणारी आकडेवारी आणि इतर राज्यांशी विकासाबाबत सुलभरित्या तुलना करता यावी म्हणून इतर राज्यांचे विवक्षित सामाजिक-नि-आर्थिक स्थितीदर्शक निर्देशांक (Socio-economic indicators) सुध्दा यात दिलेले असतात.

या प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात राज्याचे उत्पन्न, शेती, उद्योग, राहणीमान इत्यादींसारख्या विविध गोष्टींचा आढावा घेतला जातो. या प्रकाशनाच्या दुसऱ्या भागात (एक) महाराष्ट्रातील कामगारांचे आर्थिक वर्गीकरण, (दोन) मुख्य पिकांखालील क्षेत्रे, (तीन) पाटबंधाऱ्यांखालील क्षेत्रे व (चार) शेतीचे उत्पादन इत्यादींबाबतची आकडेवारी विविध आलेख/तक्त्यांद्वारे देण्यात येते.

(१२) कार्यक्रम अंदाजपत्रक (Performance Budget) :- सध्या अर्थसंकल्पीय गरजा जरी वास्तव लक्ष्यांच्या आधारे ठरविण्यात येत असल्या तरी अर्थसंकल्प मात्र वित्तीय परिभाषेत सादर करण्यात येतो. एखाद्या विभागाकडून काय कार्य केले जात आहे, किती प्रमाणावर ते केले जात आहे व त्यासाठी किती खर्च केला जात आहे ते शोधून काढण्याचे एक साधन उपलब्ध करून देणे हे कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्यामागील मुख्य प्रयोजन आहे. म्हणून कार्यक्रम अंदाजपत्रकात ज्यासाठी आर्थिक तरतुदीची आवश्यकता आहे अशी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी करावयाचा खर्च आणि पूर्ण कामाचे मूल्यमापन करणारी परिमाणात्मक आधारसामग्री देण्यात येते.

शासनाच्या ज्या विभागाकरिता कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्यात येते, अशा शासनाच्या निरनिराळ्या कार्याखाली केलेल्या एकूण कामाची स्थूल प्रवर्गात विभागणी करण्यात येते. या स्थूल विभागणीला "कार्यक्रम" असे म्हणतात. प्रत्येक कार्यक्रमांचे उपविभागात विभाजन करण्यात येते आणि अशा प्रत्येक पोट-विभागाला "कार्य" असे संबोधण्यात येते. "कार्य" हे कामाचा एकजिनसीपणा दर्शवते आणि कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्याचा हा सर्वात लहान घटक आहे.

कार्यक्रम अंदाजपत्रकातील कार्यामध्ये कार्याची उद्दिष्टे, रचनात्मक प्रकार इत्यादींची माहिती आणि एखाद्या विशिष्ट कार्याखाली वर्गीकरण केलेल्या वेगवेगळ्या कार्यक्रमांसंबंधी कार्याची रूपरेषा दर्शविणारा संपूर्ण कार्यक्रम यांचा समावेश असतो.

उदाहरणार्थ, सहकार विभागाच्या एकंदर कामाची कार्यक्रमांमध्ये पुढीलप्रमाणे विभागणी करण्यात आली आहे :- (१) संचालन व प्रशासन, (२) पत संस्था, (३) पणन (Marketing) इत्यादी. "पत संस्था" ह्या कार्यक्रमांची आणखी आठ कार्यात विभागणी करण्यात आली आहे, जसे -- (१) प्राथमिक कृषि पत संस्था, (२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक इत्यादी.

प्रत्येक कार्यक्रम अंदाजपत्रकाच्या, पहिल्या भागात प्रास्ताविक माहिती देण्यात येते, नंतरच्या दुसऱ्या भागात वित्तीय गरजासंबंधीचा तपशील देण्यात येतो. वित्तीय गरजांची विभागणी वेगवेगळ्या तीन प्रकारे करण्यात येते : (एक) त्या कार्यक्रमाचा भाग असलेल्या

निरनिराळ्या कार्यानुसार, (दोन) आस्थापना (Establishment), प्रवास, साधनसामग्री, भू-विकास इत्यादींवरील खर्चाप्रमाणे खर्चाच्या उद्दिष्टानुसार, (तीन) विद्यमान वेगवेगळ्या अर्थसंकल्पीय शीर्षानुसार तिसऱ्या भागात कार्यक्रमात अंतर्भूत असलेल्या महत्त्वाच्या कार्याखालील विद्यमान कार्यभार (कार्यक्रम) आणि आगामी वित्तीय वर्षातील अपेक्षित कार्यक्रम यासंबंधी अधिक माहिती देण्यात येते. चौथ्या भागात कार्यक्रमासाठी असलेल्या विद्यमान कर्मचारीवर्गाचा तपशील वेतनमानाच्या तपशीलासह देण्यात येतो.

(१३) मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना व त्यासाठी अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदी :- या पुस्तिकेत मागासवर्गाच्या हिताच्या विविध योजना आणि त्यासाठी अर्थसंकल्पामध्ये प्रस्तावित असलेली तरतुद यासंबंधीची माहिती देण्यात येते.

७) पूरक मागण्या - एखाद्या वित्तीय वर्षात विधानमंडळाने विनियोजन अधिनियमाखाली मंजूर केलेली विनियोजने त्या अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या काही सेवांवरील व उद्दिष्टांवरील खर्च भागविण्याच्या दृष्टीने पुरेशी नसल्याचे आढळून आल्यास किंवा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करताना ज्या खर्चाची कल्पना करण्यात आली नसेल असा "नवीन बाबींवरील खर्च" त्या वित्तीय वर्षात करणे आवश्यक असेल त्यावेळी शासनाने असा खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाची संमती घेणे आवश्यक ठरते.

संविधानाच्या अनुच्छेद २०५ अन्वये पुढीलपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधात वित्तीय वर्षामध्ये विधानमंडळाला पूरक मागण्या सादर करण्यात येतात :-

(१) शासनाने आकस्मिकता निधीतून मंजूर केलेल्या आगाऊ रकमांची भरपाई करणे.

(२) वित्तीय वर्ष संपेपावेतो, एखाद्या विशिष्ट सेवेवरील खर्च भागविण्याच्या प्रयोजनार्थ वा मंजूर केलेली विनियोजने अपुरी आहेत असे आढळून आले तर, विनियोजन अधिनियमामध्ये समाविष्ट केलेली विनियोजने वाढविणे, आणि

(३) ज्या नवीन बाबींवरील वार्षिक आवर्ती खर्च रुपये १,००,००० किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल किंवा अनावर्ती खर्च रुपये १०,००,००० किंवा त्यापेक्षा अधिक असेल अशा नवीन बाबींवरील खर्च.

८) अधिक खर्चाच्या मागण्या - अधिक अनुदानाकरिता केलेली मागणी ही पूरक अनुदानाकरिता केलेल्या मागणीपेक्षा भिन्न स्वरूपाची असते. पूरक अनुदानाची मागणी ही मूलतः ज्या अनुदानाच्या गरजेचा पूर्व अंदाज चालू वर्षीच करण्यात येतो, अशा अनुदानाकरिता केलेली असून, ती संबंधित वर्षातच सादर केली जाते, तर अधिक अनुदानाकरिता केलेली मागणी ही,

कोणत्याही मागील वर्षातील मंजूर अनुदानापेक्षा झालेला अधिक खर्च नियमांत बसविण्यासाठी सादर केली जाते.

वर्षाच्या सर्व खर्चाची लेखा परीक्षा करण्यात येऊन आणि भारताचे नियंत्रक व महालेखा परीक्षक यांनी त्या वर्षाचे विनियोजन लेखे संकलित केल्यानंतर आणि विधानमंडळाच्या लोकलेखा समितीने त्यावर विचार केल्यानंतरच अधिक अनुदानाच्या मागण्या विधानसभेपुढे मांडता येतात.

अपेक्षित खर्चाचा अंदाज शक्य तितका बिनचूक व्हावा यासाठी सर्वप्रकारे काळजी घेतली जात असली तरी वित्तीय वर्षाच्या अखेरच्या काही महिन्यांमध्ये काही अनपेक्षित खर्च संबंधित अर्थसंकल्पीय शीर्षामध्ये खर्चखाती घातला जातो. त्यामुळे मंजूर अनुदाने व विनियोजने यापेक्षा अधिक खर्च होतो. अशा प्रकारे निरनिराळ्या शीर्षाखाली झालेला जादा खर्च वित्तीय वर्ष संपल्यावर महालेखापालाकडून शोधून काढण्यात येतो व तो लेखापरीक्षा अहवालात दाखवण्यात येतो. हा लेखापरीक्षा अहवाल विधानमंडळाला सादर करण्यात येतो. हा अधिक खर्च कोणत्या परिस्थितीत झाला याबाबत लोकलेखा समितीकडून त्याची तपशीलवार छाननी करण्यात येते आणि जर त्या समितीचे समाधान झाले असेल तर ती तो अधिक खर्च नियमानुकूल करण्याची शिफारस करते. त्यानंतर शासनाकडून या अधिक खर्चाचे विवरणपत्र खर्चाच्या पूरक विवरणपत्राच्या पध्दतीने तयार केले जाते. ते संविधानाच्या अनुच्छेद २०५ (१) (ब) अन्वये विधानमंडळाला सादर केले जाते.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद १४९ व १५० अन्वये शासनाचे लेखे व त्याचे लेखा परिक्षण यासंबंधीचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत ते लेख्यांचे व त्यांच्या परीक्षणाचे स्वरूप व व्याप्ती यासंबंधात एकमेव प्राधिकारी आहेत.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक आणि महालेखापाल यांची भूमिका - काही अपवादात्मक बाबी वगळता राज्याचे लेखे ठेवण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपवण्यात आले आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद १५० अन्वये भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी राष्ट्रपतींची मान्यता घेऊन विहित केलेल्या स्वरूपात राज्याचे लेखे ठेवणे आवश्यक आहे. हे लेखे ठेवण्याचे काम त्यांचा राज्यातील प्रतिनिधी म्हणून महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) यांच्याकडून करण्यात येते.

राज्यातील अधिकारी वित्तीय बाबतीत संविधानानुसार आणि अधिनियम व त्याखालील नियम व आदेश यांनुसार खर्च करीत आहेत किंवा नाहीत हे पाहणे भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचे काम आहे. त्यांच्या वतीने हे काम राज्याचे महालेखापाल (लेखापरीक्षा) पाहतात. राज्याच्या लेख्यासंबंधीचे अहवालही नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वतीने

राज्याचे महालेखापाल (लेखापरीक्षा) (Accountant General) (Audit) तयार करतात. हे अहवाल नियंत्रक व महालेखापरीक्षक राज्यपालांना सादर करतात व राज्यपाल ते राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची तजवीज करतात.

९) अर्थसंकल्पावरील चर्चा - विधानसभेत अर्थसंकल्पाचा विचार दोन टप्प्यात केला जातो. (एक) सर्वसाधारण चर्चा, आणि (दोन) अनुदानाच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान.

(एक) अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चा - अर्थसंकल्प विधानसभेस सादर झाल्यानंतर सात दिवस उलटून गेल्यावर, विधानसभेत अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या तत्वांच्या तसेच राज्याच्या कृषी, आर्थिक व करविषयक धोरणांच्या अनुषंगाने सर्वसाधारण चर्चा केली जाते. अशा चर्चेसाठी जास्तीत जास्त सहा दिवस नेमून देता येतात. या चर्चेच्या वेळी कोणताही प्रस्ताव मांडता येत नाही अथवा अर्थसंकल्पावर कोणत्याही प्रकारे मतदान घेतले जात नाही (म.वि.स. नियम २४६), चर्चेच्या शेवटच्या दिवशी वित्त मंत्री चर्चेला उत्तर देतात व चर्चा समाप्त होते. (म.वि.स. नियम २५०) अर्थसंकल्पात समाविष्ट असणाऱ्या विविध बाबींवर तपशीलवार चर्चा मागण्यांवरील चर्चेच्या वेळी करता येते.

(दोन) अर्थसंकल्पातील अनुदानांच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान - अर्थसंकल्प विधानसभेला सादर केल्यानंतर लवकरात लवकर दहा दिवसांनंतर, त्यात समाविष्ट करण्यात आलेल्या अनुदानाच्या मागण्यांवर सभागृहात चर्चा व मतदान केले जाते. अशा चर्चेसाठी जास्तीत जास्त अठरा दिवस नेमून देता येतात. (म.वि.स. नियम २५१[१]) ही चर्चा व मतदान विभागवार अनुदानाच्या मागण्यांच्या संबंधात असते.

अनुदानाच्या विभागीय मागण्यांच्या चर्चेसाठी नेमून देण्यात येणाऱ्या दिवसात सर्वच विभागाच्या मागण्यांवर चर्चा होणे अशक्यप्राय असल्यामुळे कोणत्या विभागांच्या मागण्यांवर व कोणत्या प्राथम्यक्रमाने चर्चा व मतदान घ्यावयाचे ते विधानसभेतील विरोधी पक्ष नेत्यांशी विचारविनिमय करून ठरविण्यात येते. अर्थसंकल्पातील मागण्यांवरील चर्चेसाठी विभागांचा प्राथम्यक्रम (Priority of Departments) सर्व सदस्यांना विधानसभा पत्रक भाग दोनद्वारे देण्यात येतो.

साधारणपणे कोणत्याही एका विभागाच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान यासाठी दोन दिवसांपेक्षा अधिक वेळ दिला जात नाही व त्या मागण्यांसाठी त्या दिवशी ठरवून दिलेला वेळ संपताच त्या मतास टाकण्यात येतात. (म.वि.स. नियम २५२)

अनुदानांच्या मागण्यांवरील चर्चेसाठी नेमून दिलेल्या दिवसांपैकी शेवटच्या दिवशी बैठकीचे कामकाज संपण्याची जी वेळ असेल (उदा. सायंकाळी ६.००) त्या वेळेपूर्वी अर्धा तास अगोदर (म्हणजे **सायंकाळी ५.३०** वाजता) चर्चा थांबविण्यात येते आणि त्या वेळेपर्यंत

अर्थसंकल्पातील ज्या विभागांच्या मागण्यांवर चर्चा किंवा मतदान झालेले नसेल त्या सर्व मागण्यांवर केवळ मतदान घेऊनच त्या मागण्या, एका मागून एक संमत करण्यांत येतात. या कार्यवाहीला "चर्चारोध" (Guillotine) म्हणतात. [म.वि.स. नियम २५१ (२)]

चर्चारोध लावण्यात येणाऱ्या दिवशी कामकाजाच्या शेवटच्या अर्धा तासाच्या वेळेत स्थगन प्रस्तावाद्वारे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे कोणताही दिरंगाईचा किंवा विलंबकारी प्रस्ताव (Dilatory Motion) मांडून कामकाजात अडथळा आणता येणार नाही [म.वि.स. नियम २५१ (२)]

१०) कपात-सूचना (Cut Motion) - शासकीय खर्चाच्या (१) दत्तमत (Voted) आणि (२) भारित (Charged) या प्रकारांपैकी "दत्तमत" या शीर्षाखाली अर्थसंकल्पात ज्या रकमा दाखविल्या जातात त्यावरच सभागृहात मतदान केले जात असल्यामुळे "दत्तमत" रकमांच्या अनुदानांच्या संबंधात कोणतेही अनुदान (१) कमी करण्यासाठी किंवा (२) त्यातील कोणतीही बाब वगळण्यासाठी किंवा (३) एखादी बाब कमी करण्यासाठी सदस्य "कपात सूचना" देऊ शकतात. परंतु अनुदान वाढविण्यासाठी किंवा त्याचा मूळ उद्देश बदलण्यासाठी असे प्रस्ताव (कपात सूचना) देता येणार नाहीत (म.वि.स. नियम २५६).

कपात सूचना, ती ज्या मागणीशी संबंधित आहे ती मागणी सभागृहात चर्चेसाठी व मतदानासाठी ज्या दिवशी येणार असेल त्याच्या चार पूर्ण दिवस आधी द्यावयाची असते. (विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक १४ फेब्रुवारी, २००८ रोजीच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयानुसार एका सदस्याला प्रत्येक विभागासाठी कमाल १० सूचना देता येतात.) कपात-सूचना ज्या नमुन्यात द्यावयाच्या असतात त्याच्या छापील प्रती (फॉर्मर्स) विधानमंडळ सचिवालयाच्या "ड-३" कक्षाकडून देण्यात येत होत्या. आता जुलै, २०१७ पासून Online पद्धतीने कपात सूचना स्वीकारण्यात येतात.

कपात सूचनांचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत :-

(एक) एक रुपयाची कपात (धोरणविषयक कपात) (Disapproval of Policy Cut) -

अत्यंत महत्त्वाचे धोरणविषयक प्रश्न त्यात शासनाला आलेले अपयश इ. विषय यात मांडता येतात ही कपात-सूचना अविश्वासाचा प्रस्ताव निदर्शक म्हणून समजली जाते आणि म्हणून शासनावर अविश्वास व्यक्त करावयाचा असेल तरच अशी सूचना दिली पाहिजे. ही सूचना सभागृहात मांडण्यात येऊन मंजूर झाल्यास मान्य संसदीय प्रथेप्रमाणे मंत्रीमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.

(दोन) लाक्षणिक कपात (Token Cut) - शासनाच्या सर्वसाधारण कारभारावर किंवा संबंधित विभागाच्या सर्वसाधारण धोरणावर चर्चा उपस्थित करावयाची असेल, तर कोणत्याही

मागणीला नाममात्र (लाक्षणिक) १०० रुपयांची कपात सूचना दिली पाहिजे. अशी कपात सूचना सभागृहाने मंजूर केल्यास त्याचा अर्थ सभागृहाने शासनाच्या धोरणावर असमाधान व्यक्त केले असा होतो.

(तीन) विशिष्ट रकमेची कपात (Economy Cut) - मागणीत किंवा त्यातील एखाद्या बाबीच्या संबंधात विशिष्ट रकमेची कपात जेव्हा सुचवावयाची असते त्यावेळी त्या विशिष्ट रकमेची कपात-सूचना दिली पाहिजे. अशी सूचना देतेवेळी सदरहू कपात कशी करता येईल हे त्या सदस्याने दाखवून दिले पाहिजे. अशी सूचना सभागृहाने मंजूर केल्यास फक्त कमी केलेल्या रकमेच्या अनुदानासाठीच्या मागणीवरच मतदान केले जाते.

जेव्हा एकाच मागणीसंबंधीने निरनिराळ्या (कपात-सूचना) देण्यात येतात तेव्हा अध्यक्ष निदेश देतील त्या अनुक्रमाने त्यावर चर्चा केली जाते [म.वि.स. नियम २५६ (५)]

११) कपात सूचना देण्यासंबंधीचे काही संकेत -

- (१) सत्ताधारी पक्षातील सदस्यांनी कपात सूचना देऊ नयेत.
- (२) "एक रुपयाची कपात सूचना" अविश्वासाचा प्रस्ताव निदर्शक म्हणून समजली जात असल्यामुळे ती देताना सदस्यांनी गांभीर्यपूर्वक विचार करून दिली पाहिजे.
- (३) कपात सूचनेत चर्चेचा विषय स्पष्टपणे व थोडक्यात नमूद केला पाहिजे.
- (४) निरनिराळ्या सूचना एकत्रित करण्यात येऊ नयेत. उदाहरणार्थ एकाच प्रस्तावाद्वारे अनेक बाबी कमी करण्यास सुचविण्यात येऊ नये. मागणीतील एखादी बाब वगळण्याचे सुचवून त्याद्वारे एकूण मागणीत त्या बाबी इतकी कपात सुचविणे योग्य ठरणार नाही. थोडक्यात म्हणजे प्रत्येक बाबीसाठी स्वतंत्र कपात सूचना देणे आवश्यक असते.
- (५) मागणीत किंवा तिच्या एखाद्या विशिष्ट बाबीमध्ये कपात सुचवितेवेळी किती रकमेची कपात सुचवावयाची आहे ते स्पष्ट केले पाहिजे. केवळ एक-तृतीयांश किंवा "२५" टक्के किंवा गत वर्षीच्या अंदाजापेक्षा जेवढी वाढ अधिक दर्शविली आहे तेवढी रक्कम कमी करावी असे सुचवू नये.
- (६) एका नमुन्यात (Form) एकापेक्षा अधिक कपात सूचना सुचवू नयेत.

१२) पूरक मागण्या/लाक्षणिक अनुदानाच्या मागण्या/अतिरिक्त मागण्या

पूरक मागण्या (Supplementary Demands) - (म.वि.स. नियम २६०) राज्याचा अर्थसंकल्प हा भविष्यातील जमाखर्चाच्या अंदाजावर आधारित असून त्यातील तरतुदी प्रत्यक्षात पुरेशा राहतीलच असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे एखाद्या वित्तीय वर्षात विधानमंडळाने मंजूर

केलेली विनियोजने पुरेशी नसल्याचे आढळून आल्यास किंवा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करताना ज्या खर्चाची कल्पना करण्यात आली नसेल अशा नवीन बाबींवरील खर्च या वित्तीय वर्षात करणे आवश्यक असेल त्यावेळी शासनाने असा खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाची संमती घेणे आवश्यक ठरते व त्यासाठी ज्या मागण्या केल्या जातात त्यांना "पूरक किंवा पुरवणी मागण्या" म्हणतात.

अर्थसंकल्पाप्रमाणेच पूरक मागण्याही राज्यपाल नेमून देतील अशा दिवशी विधानसभेला सादर केल्या जातात. पूरक मागण्या सभागृहाला सादर झाल्यानंतर तीन दिवस उलटून गेल्यावर, त्यावर सभागृहात चर्चा व मतदान केले जाते. अशा चर्चेसाठी एक किंवा अधिक दिवस नेमून देण्यात येतात.

पूरक मागण्यांवरील चर्चा ही ज्या विशिष्ट बाबी मिळून ती मागणी बनलेली असेल. त्या बाबीपुरतीच मर्यादित असते व त्यावेळी मूळ अनुदान किंवा त्या अनुदानामागील धोरण यावर चर्चा करता कामा नये [नियम २६० (३)]

अर्थसंकल्पीय मागण्यांवरील चर्चेच्या संबंधात कपात सूचना, चर्चेसाठी विभागांचा प्राथम्यक्रम, चर्चारोध इत्यादी ज्या तरतुदी आहेत त्या सर्व पूरक मागण्यांवरील चर्चा व मतदान यासाठीही लागू आहेत.

लाक्षणिक अनुदानाच्या मागण्या (Token Demands) - ज्या मागणीस ज्या कारणासाठी अगोदरच विधानसभेची मंजूरी मिळाली आहे, अशा मागणीतील काही शिल्लक रकमा नवीन कामासाठी किंवा पूर्वी ज्या कामासाठी तरतूद करण्यात आली होती, त्या कामाच्या स्वरूपात बदल करण्यात येऊन त्यावर खर्च करावयाची असेल तर त्यास विधानसभेची मंजूरी घेणे आवश्यक असते. तेव्हा ह्या कामासाठी जी मागणी करण्यात येते तिला लाक्षणिक अनुदान म्हणतात. याकरिता १० रुपये रकमेची नाममात्र मागणी करण्यात येते. या मागणीला विधानसभेने मंजूरी दिल्यास पुनर्विनियोजन (Re-appropriation) करून रक्कम उपलब्ध करून देता येते. (म.वि.स. नियम २६१)

अतिरिक्त मागण्या (Excess Demand) - कोणत्याही आर्थिक वर्षात विधानसभेने मंजूर केलेल्या मागणीपेक्षा जादा रक्कम खर्च झाली असेल तर त्या खर्चाच्या जादा रकमेस या वर्षाकरिता विधानसभेची मंजूरी घेणे आवश्यक असते. अशा मागणीस अतिरिक्त मागणी म्हणतात. विधानमंडळाच्या लोकलेखा समितीने याबाबत आवश्यक छाननी करून केलेल्या शिफारशीनुसार या मागण्या असल्याने त्यावर सहसा चर्चा होत नाही. अशा मागण्या विधानसभेस सादर करण्याचा दिवस राज्यपाल नेमून देतात. अनुदानाच्या मागण्यांवर

ज्याप्रमाणे कार्यवाही केली जाते त्याप्रकारे या मागण्यावरही कार्यवाही केली जाते (म.वि.स. नियम २५९)

१३) लेखानुदान/विनियोजन अधिनियम

लेखानुदान (Vote on Accounts) - एखाद्या वित्तीय वर्षाच्या काही भागाकरताच विधानमंडळात वार्षिक अर्थसंकल्प मंजूर करण्यासंबंधात घालून दिलेली कार्यपध्दती न अनुसरता, राज्याच्या एकत्रित निधीतून काही रक्कम काढून घ्यावी लागते असे काही प्रसंग येतात. अशा प्रकरणांत आगामी वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागातील अपेक्षित खर्चाकरिता "लेखानुदान" मंजूर करण्याची विधानमंडळात विनंती केली जाते. संविधानाच्या अनुच्छेद २०३ व २०४ यामध्ये विहित केलेली कार्यपध्दती पूर्ण केली जाईपर्यंत वित्तीय वर्षाच्या कोणत्याही भागाच्या अंदाजित खर्चाच्या बाबतीत आगाऊ अनुदान देण्याचे अधिकार राज्याच्या विधानसभेला संविधानाच्या अनुच्छेद २०६ अन्वये देण्यात आले आहेत.

विनियोजन अधिनियम - वित्त मंत्र्यांनी सादर केलेल्या अंदाजात काही फेरबदल करून किंवा कोणतेही फेरबदल न करता, वार्षिक अर्थसंकल्पाला विधानमंडळाकडून अंतिमरित्या मान्यता मिळाल्यानंतर किंवा आगामी वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागाकरिता असलेल्या अंदाजित खर्चाच्या बाबतीत आगाऊ अनुदाने देण्याबाबतचा लेखानुदान प्रस्ताव विधानमंडळाने मंजूर केल्यानंतर विनियोजन विधेयक किंवा विनियोजन (लेखानुदान) विधेयक विधानमंडळाला सादर करावे लागते. अशा विधेयकांमध्ये विशिष्ट उद्दिष्टे व सेवा आणि आगामी वित्तीय वर्षात किंवा यथास्थिती, वर्षाच्या काही भागात या उद्दिष्टांवर व सेवांवर एकत्रित निधीतून ज्या मर्यादेपर्यंत खर्च करण्यात येण्याची शक्यता असेल ती खर्चाची मर्यादा स्पष्ट करणाऱ्या अनुसूची असतात. विधेयके विधानमंडळाने संमत केल्यानंतर आणि राज्यपालांनी त्यास संमती दिल्यानंतर, ती विधेयके अनुक्रमे विनियोजन अधिनियम किंवा विनियोजन (लेखानुदान) अधिनियम बनतात.

१४) **स्थूल मागण्या** - विधानमंडळाने संमत केलेल्या कायदानुसार केलेल्या विनियोजनाव्यतिरिक्त इतर कोणतीही रक्कम राज्याच्या एकत्रित निधीमधून काढणे संविधानाच्या अनुच्छेद २६६ मधील तरतुदीनुसार अनुज्ञेय नाही. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी घालून दिलेल्या एखाद्या विवक्षित प्रधान शीर्षाखालील खर्च कमी करून जमा रकमा किंवा वसूल केलेल्या रकमा लेखांकनाच्या तत्वांनुसार समायोजित केलेल्या असल्या तरी राज्याच्या एकत्रित निधीमधून एखाद्या वित्तीय वर्षात प्रत्येक प्रधान लेखाशीर्षाखाली करण्यात यावयाचा निश्चित खर्च किंवा मागणी विधानमंडळाने विनिर्देशपूर्वक प्राधिकृत केलेली असणे आवश्यक आहे. म्हणून विधानमंडळाला सादर करावयाच्या मागण्या, प्रस्तुत

अर्थसंकल्पीय शीर्षकाखालील खर्चातून वजा दाखवलेल्या अंदाजित जमा रकमा व वसूलीच्या रकमा विचारात न घेता अंदाजित स्थूल खर्चाच्या स्वरूपात असल्या पाहिजेत.

१५) खर्चाचे पूरक विवरणपत्र/अधिक खर्चाचे विवरणपत्र

खर्चाचे पूरक विवरणपत्र - विनियोजन अधिनियमात विनिर्दिष्ट केलेल्या विनियोजनाप्रमाणे सर्व बाबतीत खर्च मर्यादित करणे शक्य होणार नाही. काही बाबींकरिता किंवा सेवाकरिता केलेली विनियोजने अर्थसंकल्पीय अंदाज तयार करताना कल्पना नसलेल्या कारणामुळे अपुरी असल्याचे आढळून येईल किंवा वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र तयार करताना कल्पना नसलेल्या अशा एखाद्या नवीन सेवेवरील खर्चाकरिता तरतूद करण्याची आवश्यकता वित्तीय वर्षात निर्माण होऊ शकेल. तसेच एखाद्या तातडीचा व अकल्पित खर्च भागविण्याकरिता आकस्मिकता निधीतून मंजूर केलेल्या आगाऊ रकमांची आकस्मिकता निधीमध्ये भरपाई करणेही आवश्यक असते. अशा सर्व, प्रकरणांच्या बाबतीत एकत्रित निधीतून आवश्यक विनियोजने करण्यासाठी विधानमंडळाला खर्चाचे पूरक विवरणपत्र सादर करावे लागते. खर्चाच्या पूरक विवरणपत्राच्या संकलनाकरिता आवश्यक असलेली माहिती मंत्रालयाच्या संबंधित प्रशासनिक विभागाकडून वित्त विभागाला योग्य वेळी पुरविली गेली पाहिजे. पूरक विवरणपत्रात समाविष्ट केलेला खर्च प्राधिकृत करण्यासाठी अर्थसंकल्प मंजूर करण्यासाठी घालून दिलेली कार्यपध्दतीच अनुसरण्यात येते. विधानसभेने मागण्यांवर मतदान केल्यानंतर एकत्रित निधीतून रकमा काढण्याचा प्राधिकार देणारा पुरवणी विनियोजन अधिनियम विधानमंडळ संमत करते.

अधिक खर्चाचे विवरणपत्र - कोणत्याही वर्षासंबंधीचे रोखीचे व्यवहार हे ३१ मार्च रोजी बंद करण्यात येतात. मात्र आंतरशासकीय समायोजनांचे व्यवहार याला अपवाद असून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाला हे व्यवहार २७ एप्रिलपर्यंत करण्याची परवानगी आहे. ह्या तारखेनंतर रोखीच्या व्यवहाराची नोंद घेतली जात नाही. त्या वर्षाचे लेखे बंद केले जातात. तथापि, लेखापरिक्षाविषयक तपासणी आणखी काही काळ चालू राहते आणि महालेखापाल यांच्याकडून लेखा अंतिमरित्या बंद करण्यात येण्यापूर्वी वर्गीकरणातील चुका काढून टाकण्याकरिता व अंतिम आकडेवारीच्या आधारे रकमाचे लेखांतरण करण्याकरिता निरनिराळ्या शीर्षामध्ये अंतर्गत समायोजने केली जातात. नंतर अंतिमरित्या बंद केलेल्या व लेखा परीक्षा केलेल्या लेख्यांचे महालेखापाल, महाराष्ट्र यांच्याकडून संकलन केले जाते व ते भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचेमार्फत व शासनाला (एक) वित्त लेखे व (दोन) विनियोजन लेखे या स्वरूपात सादर केले जातात. वित्तीय वर्ष चालू असताना काही बाबींवर व सेवांवर विधानमंडळाने मंजूर केलेल्या विनियोजनापेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला असल्याचे

विनियोजन लेख्यांवरील अहवालावरून दिसून येते. या जादा खर्चाबाबत विचार करतेवेळी मंत्रालयाच्या विभागांना नियंत्रक अधिकाऱ्यांकडून सविस्तर कारणे मिळवून ती लोकलेखा समितीपुढे ठेवावी लागतात. अधिक खर्चाच्या पुष्टयर्थ दिलेले समर्थन लोकलेखा समितीला समाधानकारक वाटले तर तो अधिक खर्च नियमानुकूल करावा अशी शिफारस ती समिती करते. चुकीच्या वर्गीकरणामुळे विशिष्ट अधिक खर्च किंवा बचत विनियोजन लेख्यांत बरोबर दाखविली गेली नाही असे सिध्द झाल्यास, समिती या वस्तुस्थितीची नोंद घेते व त्यानुसार शिफारस करते. समितीने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे, वित्त विभाग, विधानमंडळाच्या विचारार्थ ठेवण्यासाठी अधिक मागण्यांचे विवरणपत्र तयार करतो. विधानमंडळात अधिक मागण्यांवर मतदान झाल्यानंतर विधानमंडळापुढे अधिक विनियोजन विधेयक मांडण्यात येते व ते संमत झाल्यानंतर त्याचे अधिक विनियोजन अधिनियमात रुपांतर होते.

१६) नवीन खर्च - पूर्वी ज्या बाबी रीतसर मान्य करण्यात आल्या असतील आणि दरवर्षी विशिष्ट नवीन मंजूरीशिवाय ज्यांचा वार्षिक अर्थसंकल्पात समावेश करणे आवश्यक असेल, अशा बाबींच्या संबंधातील करावयाच्या तरतुदीशिवाय अशा काही बाबी असू शकतील की, त्यासाठी मागील वर्षात तरतूद करण्यात आली नव्हती आणि आगामी वर्षाच्या अर्थसंकल्पात त्यांच्यासाठी विनिर्देशपूर्वक तरतूद करून त्यांवर खर्च करणे आवश्यक असेल. अशा बाबींना खर्चाच्या "नवीन बाबी" म्हणतात. अंतर्भूत खर्चाचे स्वरूप व व्याप्ती यास अनुसरून "नवीन बाबींवर" करावयाच्या खर्चास विधानमंडळाची किंवा शासनाची विशिष्ट मंजूरी घेणे आवश्यक असते.

अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याच्या दृष्टीने एखादी खर्चाची बाब "नवीन" आहे किंवा नाही हे ठरविण्यासाठी मागील वर्षामध्ये तशा स्वरूपाचा खर्च अर्थसंकल्पात समाविष्ट केला होता का? ही प्रमुख कसोटी आहे, दुसऱ्या शब्दात, नवीन धोरणाचा स्वीकार, होणारा खर्च, नवीन सवलतींची तरतूद किंवा विद्यमान सवलतीच्या स्वरूपात भरीव फेरबदल या बाबी सर्वसाधारणपणे नवीन म्हणून समजण्यात याव्या. तथापि, एखाद्या प्रकरणात मान्यता प्राप्त सेवेवरील खर्चातील वाढ ही तिच्या व्याप्तीमुळे नवीन बाब समजण्याइतकी महत्त्वाची समजली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ पुरवठा सेवा, सहायक अनुदान इत्यादी यासाठी असलेल्या तरतुदीत भरीव वाढ.

१७) महाराष्ट्र विधानसभा नियमांतील नियम २५६ खालील प्रस्ताव (कपात सूचना) तयार करण्याबाबतचे अनुदेश

१. म.वि.स. नियम २५६ (१) मधील तरतूदीनुसार कोणत्याही अनुदानात कपात करण्यासाठी किंवा त्या अनुदानातील कोणतीही बाब गाळण्यासाठी किंवा तीत कपात करण्यासाठी प्रस्ताव

सुचविता येतील. पण त्या अनुदानाच्या पूर्व नियोजनात वाढ किंवा बदल करण्यासाठी प्रस्ताव सुचविता येणार नाही. संपूर्ण बाब गाळण्याबाबतचे प्रस्ताव योग्य ठरणार नाहीत.

२. नियम २५६ (२) मधील तरतूदीनुसार एका मंत्रालयीन विभागासाठी दहापेक्षा अधिक नाहीत इतक्या प्रस्तावाची नोटीस ज्या मागणीशी संबंधित आहेत ती मागणी करण्यात येण्याचे चार पूर्ण दिवस आधी देण्यात आली पाहिजे. (विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक १४ फेब्रुवारी, २००८ रोजीच्या बैठकीत घेतेलेल्या निर्णयानुसार) विहित केलेल्या प्रपत्राद्वारे अशा सूचना देण्यात आल्या पाहिजेत. **सदर सूचना जुलै, २०१७ पासून Online पद्धतीने स्वीकारण्यात येत आहेत.**

३. नियम २५६ (३) मधील तरतूदीनुसार भारित (Charged) खर्चाशी संबंधित असलेल्या बाबी गाळण्यासाठी किंवा त्यात कपात करण्यासाठी प्रस्ताव मांडता येणार नाही. परंतु मागणीतील मुख्य शीर्ष किंवा शीर्षखालील भारित व दत्तमत (Voted) खर्चाच्या एकूण रकमेपैकी दत्तमत खर्चापेक्षा अधिक नाही एवढ्या रकमेची कपात करण्याकरिता प्रस्ताव सुचविता येतील.

४. कपात सूचना देताना सदस्यांनी खालील संकेत पाळावेत, अशी त्यांना विनंती आहे -

(अ) मागणीत किंवा एखाद्या बाबतीत ठराविक रकमेची कपात करण्याच्या प्रस्तावाचा हेतू असेल तर, त्याविशिष्ट रकमेची कपात सुचविण्यात यावी अशावेळी कपात सुचविणाऱ्या सदस्याने त्या विशिष्ट रकमेची कपात कशी करता येईल ते दाखवून द्यावे अशी अपेक्षा आहे.

(ब) असा कपात प्रस्ताव करण्यामागे जर सर्वसाधारण कारभारावर किंवा संबंधित विभागाच्या सर्वसाधारण धोरणावर चर्चा करण्याचा हेतू असेल तर १०० किंवा १,००० रुपयांची पण त्यातल्या त्यात १०० रुपयांची कपात सुचविणे अधिक योग्य. असा प्रस्ताव सभागृहात मान्य झाल्यास त्याचा अर्थ शासनावर अविश्वास असा केला जाणार नाही, तरीपण संबंधित विभागाच्या धोरणाबाबत विधानसभेने असमाधान व्यक्त केले आहे असा त्याचा अर्थ होईल.

(क) एक रुपया कपात करण्यासाठी सुचविलेला प्रस्ताव, अविश्वासाचा प्रस्ताव म्हणून समजला जातो आणि ह्या अर्थाने प्रस्ताव सुचवावयाचा असल्याशिवाय तसे करण्यात येऊ नये.

५. अशा एखाद्या प्रस्तावाची सूचना देताना संबंधित सदस्याने ह्या प्रस्तावाद्वारे उपस्थित करावयाचा चर्चेचा विषय (स्पष्टपणे व थोडक्यात) नमूद करावा [म.वि.स. नियम २५६ (४)]

६. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज ह्या पुस्तकांचा उल्लेख करतांना "निळे पुस्तक" व "पांढरे पुस्तक" असे शब्दप्रयोग वापरू नयेत. त्याऐवजी अनुक्रमे "अर्थसंकल्पविषयक निवेदन" आणि "अर्थसंकल्पीय अंदाज" या शब्दप्रयोगांचा उपयोग करावा.

७. असे प्रस्ताव नवीन वाढीबाबत असतील तरच अर्थसंकल्पविषयक निवेदनाचा उल्लेख करावा. इतर बाबतीत अर्थसंकल्पीय अंदाजातील नोंदीचाच उल्लेख करण्यात यावा.

८. निरनिराळे प्रस्ताव एकत्रित करण्यात येऊ नयेत. उदाहरणार्थ कोणतीही एखादी बाब वगळण्याचे सुचवून त्याद्वारे एकूण मागणीत त्या बाबीइतकी कपात सुचविणे बरोबर होणार नाही. अशा प्रकारचा प्रस्ताव दोन प्रस्तावात विभागला पाहिजे. बाब वगळण्यासाठी एक आणि एकूण मागणीत कपात सुचविण्यासाठी दुसरा तसेच एका प्रस्तावात अनेक बाबी वगळण्यास सुचविणे बरोबर होणार नाही. प्रत्येक बाबीसाठी एक याप्रमाणे सर्व बाबींसाठी वेगवेगळे प्रस्ताव सुचविण्यात यावेत.

मागणीत किंवा एखाद्या बाबीत किती कपात करावयाची ते सपष्टपणे नमूद करण्यात यावे. केवळ १/३ किंवा २५ टक्के कपात किंवा गेल्या सालच्या अंदाजात जेवढी वाढ केली असेल तितकी रक्कम कमी करणे असे लिहू नये.

विनियोजन विधेयकावरील चर्चेचे मुद्दे देण्याबाबत वेळेची मर्यादा म.वि.स. नियम २६४(४) मधील तरतूदीनुसार

विनियोजन विधेयकावरील चर्चा ही, विधेयकातील अनुदानाच्या संबंधात अभिप्रेत असलेल्या आणि संबंधित अनुदानाच्या मागण्या विचाराधीन असताना पूर्वीच उपस्थित न करण्यात आलेल्या, सार्वजनिक महत्वाच्या किंवा प्रशासनविषयक धोरणाच्या बाबीपुरती मर्यादित असेल.

म.वि.स. नियम २६४(५) मधील तरतूदीनुसार चर्चेची पुनरावृत्ती होवू नये म्हणून विनियोजन विधेयकावरील चर्चेत भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या सदस्यांना जे कोणते विशिष्ट मुद्दे उपस्थित करावयाचे असतील त्या मुद्द्यांची पूर्वसूचना विनियोजन विधेयकावरील चर्चेच्या आदल्या दिवशी संध्याकाळी ५.०० वाजेपर्यंत देता येईल. **(विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक १४ फेब्रुवारी, २००८ रोजीच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयानुसार)**

९. म.वि.स. नियम २५६ खालील सर्व प्रस्ताव कपात सूचनांच्या एकत्रित यादीच्या स्तंभात देण्यात येतील. पहिल्या स्तंभात प्रस्तावाचा अनुक्रमांक, दुसऱ्या स्तंभात मागणी व प्रस्तावाशी संबंधित असलेल्या बाबी, तिसऱ्या स्तंभात कपात सूचनेची रक्कम (बाब"गाळा" किंवा अमूक रुपयांची कपात), चौथ्या स्तंभात प्रस्ताव मांडताना उपस्थित करावयाचे विषय आणि पाचव्या स्तंभात सदस्यांची नावे देण्यात येतील.

१०. अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या क्रमाने मुख्य लेखा शीर्ष असतील त्या क्रमानेच मुख्य लेखा शीर्षाखालील प्रस्ताव एकत्रित करण्यात येतील.

११. प्रत्येक मुख्य लेखा शीर्षाखालील -

(अ) (अर्थसंकल्पविषयक निवेदन) नवीन बाबीसंबंधीचे प्रस्ताव प्रथम देण्यात येतील त्यासाठी स्तंभ २ मध्ये मुख्य लेखा शीर्ष, नवीन बाबीचा क्रमांक आणि पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावेत. उदाहरणार्थ २२९, जमीन महसूल, बाब क्रमांक एक, पृष्ठ ....

(ब) (एक) त्यानंतर प्रस्ताव, त्याद्वारे उपस्थित करावयाचे विषय, ज्या बाबीशी संबंधित असतील त्या बाबी, अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या क्रमाने दिलेल्या असतात त्या क्रमानेच देण्यात येतील.

(दोन) एकूण मागणीत कपात सुचवून त्याद्वारे विभागाच्या एकंदरीत धोरणाची चर्चा करण्याचा उद्देश असेल तर असे प्रस्ताव शेवटी देण्यात येतील.

(तीन) अशा प्रस्तावाबाबत स्तंभ २ मध्ये पुढील गोष्टी नमूद करण्यात येतील -
मुख्य लेखा शीर्ष, बाबीचे वर्णन, त्यासाठी केलेली तरतूद आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या पृष्ठावर ही बाब छापली आहे ते पृष्ठ.

(क) कपात प्रस्तावाच्या संकलीत यादीत कपात प्रस्तावांचा क्रम खालीलप्रमाणे असेल.-

(एक) मागणीतील कोणत्याही बाबीवर सुचविलेले एक रुपयाचे कपात प्रस्ताव.

(दोन) बाबी वगळण्याचे प्रस्ताव.

(तीन) इतर कपात प्रस्ताव, इतर सर्व प्रस्तावात अधिकतर कपात सुचविणारे प्रस्ताव प्रथम नमूद करण्यात येतील.

(चार) लाक्षणिक कपात प्रस्ताव.

*****

समिती पध्दती

१) समिती पध्दती :

भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार संसदीय शासनपध्दती आपण स्वीकारली आहे. संसदीय शासन प्रणालीचे तीन अंगे आहेत. (Institutional components)

- (१) विधीमंडळ (Legislature)
- (२) कार्यकारी मंडळ (Executive)
- (३) न्यायमंडळ (Judiciary)

या मंडळाची कामे खालीलप्रमाणे आहेत :-

लोकशाही राज्य व्यवस्थेत जनता ही सार्वभौम असते. (Will of the People is Supreme) आणि जनतेच्या मताचे प्रतिबिंब लोकनियुक्त विधान मंडळात पडते. अतः सार्वभौम अशा जनतेच्या आशाआकांक्षा फलद्रूप करण्याच्या उद्देशाने व प्रशासन चालविण्यासाठी जनकल्याणार्थ असे कायदे करण्याचे काम विधीमंडळाकडे सोपविले आहे. कायद्याची म्हणजेच अधिनियमाची अंमलबजावणी कार्यकारी मंडळ करते व त्याचा अर्थ लावण्याची जबाबदारी न्यायमंडळाकडे सोपविली आहे. शासनाच्या तीन अंगांपैकी विधीमंडळाचे काम अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संसदीय शासन प्रणालीमध्ये (Parliamentary form of Government) कार्यकारी प्रशासन म्हणजेच मंत्रीमंडळ (Council of Ministers) हे विधीमंडळास जबाबदार असते (Responsible to the Legislature) व ते संयुक्त जबाबदारीच्या तत्वाने कार्य करते (Principal of Collective responsibility). यासाठी विधीमंडळाला कार्यकारी मंडळाच्या कामावर नियंत्रण ठेवावे लागते. अशा प्रकारचे नियंत्रण वैधानिक (Legislative) आर्थिक (Financial) व टिकात्मक (Critical) या माध्यमातून ठेवले जाते, ही कार्ये पार पाडण्यासाठी विधानमंडळ सदस्यांना विविध संसदीय आयुधांचा वापर करावा लागतो.

भारताने आपल्या संविधानानुसार संसदीय लोकशाहीचा व शासनासाठी जबाबदार मंत्रीमंडळ पध्दतीचा अवलंब केला आहे (Responsible Cabinet System) प्रशासनातील सर्व महत्त्वाच्या बाबी विधानमंडळात चर्चेसाठी याव्यात यासाठी संविधानात तरतुदी केल्या आहेत. तसेच विधीमंडळाच्या सभागृहाच्या कार्यपध्दतीविषयक नियमानुसार सभागृहाचे कामकाज चालते. संविधानानुसार अर्थसंकल्प विधीमंडळाच्या सभागृहांना सादर करावा लागतो. विधीमंडळाच्या संमतीशिवाय शासनाला कोणताही कर बसविता येत नाही अगर कोणतीही रक्कम खर्च करता येत नाही. शासनाने सादर केलेल्या अर्थसंकल्पावर चर्चा करताना निरनिराळ्या विभागांच्या कारभारावर टिका करता येते. तसेच स्थगन प्रस्ताव,

अविश्वास प्रस्ताव, लक्षवेधी सूचना, प्रश्नोत्तरे इत्यादी संसदीय आयुधांद्वारे शासनावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी विधीमंडळ पार पाडीत असते. याशिवाय राज्य शासनाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विधीमंडळ समित्या नियुक्त करण्यात येतात. या समित्या म्हणजे विधीमंडळाचे दोन चक्षू व एक लगाम आहेत.

संसद ही जनतेच्या आशा-आकांक्षा साकार करित असते. म्हणून सार्वजनिक धोरण जनतेच्या आशा-आकांक्षानुरूप राबविले जाते किंवा नाही यादृष्टीने त्यावर देखरेख ठेवण्यास संसद समर्थ असणे जरूरीचे आहे. तथापि, राज्याच्या सध्याच्या कामकाजाच्या विस्तारित आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे संसद किंवा विधानमंडळ प्रशासनाची छाननी परिणामकारकरितीने करू शकत नाही किंवा त्यांच्यापुढे येणाऱ्या, गुंतागुंतीच्या, प्रशासकीय, वैधानिक आणि शासकीय समस्यांसाठी पुरेसा वेळ व लक्ष देऊ शकत नाही. सभागृहापुढे कामकाजासाठी उपलब्ध असलेला कालावधी मर्यादित असतो आणि त्यातील बराचसा वेळ विधी विधानविषयक प्रस्ताव विचारात घेण्यात किंवा कार्यसूचीपत्रिकेवरील नेहमीच्या बाबी निकालात काढण्यात खर्च होतो. विधानमंडळासमोर येणारी शासनाची पुष्कळशी वित्तीय आणि अन्वेषक स्वरूपाची कामे तांत्रिक स्वरूपाची असल्याने त्यावर अर्थपूर्ण रीतीने व परिणामकारकपणे चर्चा आणि विचार करणे संपूर्ण सभागृहाला कठीण जाते. विधीविधान, अशासकीय सदस्यांची विधेयके यासह संसदीय कामकाजाचा बराचसा भाग तसेच शिक्षण, समाजकल्याण आणि आरोग्य इत्यादी बाबींवरील चर्चा देखील व्यवस्थितरित्या पार पाडणे शक्य होत नाही त्यामुळे उपयुक्त पर्याय म्हणून समिती पध्दतीचा अंगीकार विधीमंडळात करण्यात येतो.

समिती पध्दतीचा हेतू हा आहे की, प्रशासनाच्या गुंतागुंतीच्या व तांत्रिक स्वरूपांच्या बाबींचा विचार करण्याची जबाबदारी सभागृहातील ठराविक सदस्यांवर (न्यूक्लिअस) सोपविण्यात यावी व त्यायोगे समितीचा संसदीय आयुध वा सभागृहाच्या हातचे साधन म्हणून वापर करावा. सर्व लोकशाही राज्यामध्ये समिती पध्दत सारखीच असली तरी वेगवेगळ्या देशात या पध्दतीची रचना वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते. तथापि, त्यामध्ये एक समान वैशिष्ट्य असे आहे की, समित्या ह्या विधानमंडळाची निर्मिती असून त्या साहजिकच विधानमंडळास दुय्यम असतात. समित्यांना सर्व अधिकार विधान मंडळापासूनच प्राप्त होतात (They derive authority from the Legislature) या समित्यांनाच "Mini Legislature" सभागृहाची छोटी प्रतिकृती असे संबोधले जाते. सदर समित्या विधानमंडळाच्या पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या अखत्यारीत काम करतात आणि आपले अहवाल विधानमंडळाला सादर करतात.

संसदीय लोकशाही पध्दतीमध्ये समिती पध्दती निर्माण करण्यास जे घटक कारणीभूत ठरले त्यापैकी काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत :-

(१) विधानमंडळ सभागृहाच्या सदस्यांची संख्या मोठी असल्यामुळे त्यांना कुठलेही प्रकरण मुद्देसूद आणि सखोल छाननी करून तपासणे कठीण असते.

(२) सभागृहातील चर्चेवर बहुधा पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव असतो. याउलट समितीला, राजकारण आड येऊ न देता पक्षविरहित पध्दतीने आपले काम पार पाडणे शक्य होते.

(३) समितीमध्ये सर्वसाधारण गुणवत्तेच्या आधारावर निष्कर्ष काढले जातात त्यामुळे समिती स्थापन करण्याचा उद्देश अधिक चांगल्याप्रकारे साध्य होतो.

(४) समित्यांकडे सोपविलेल्या निरनिराळ्या विषयांचे परीक्षण करताना विविध क्षेत्रातील तज्ञांची मदत घेणे शक्य होते. तथापि, सभागृहास तसे करणे शक्य नसते.

(५) समित्यांना प्राप्त झालेल्या विस्तृत माहितीचा अभ्यास करण्याची संधी याद्वारे प्राप्त होते आणि शासनाचा कारभार आणि समस्या यातील गुंतागुंतीची माहिती करून घेणे सदस्यांना शक्य होते. विविध विषयांवरील कागदपत्रांचा अभ्यास आणि शासनाच्या प्रतिनिधींची तपासणी केल्यानंतर सदस्यांना जनतेच्या गाऱ्याण्यासंबंधात सुधारात्मक उपाययोजना शोधून काढणे आणि प्रशासनात सुधारणा घडविण्यासाठी मार्ग सुचविणे सुकर होते.

(६) सभागृहाच्या तुलनेत समितीला प्रशासनाच्या विविध विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि गुणदोषांचे सम्यदृष्टीने मूल्यमापन करण्यासाठी भरपूर वेळ असतो, आणि

(७) सदस्यांचा जनसामान्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी सतत संपर्क येतो. परिणामी सदस्यांना लोकांच्या अडचणी आणि गाऱ्याणी चांगल्या रीतीने माहिती असतात. त्यामुळे अशा अडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने त्या शासनाच्या प्रतिनिधीकडे ते योग्य रीतीने मांडू शकतात.

समित्या पक्षविरहित पध्दतीने काम करतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे आलेल्या बाबी पक्षीय अभिनिवेशरहित पध्दतीने (Non-Party Basis) विचारात घेण्यात येतात. याच कारणांसाठी अहवालाला भिन्न मतपत्रिका जोडण्याची मुभा देण्यात येत नाही. समित्या पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली आणि नियंत्रणाखाली कामकाज करतात, साक्षीदारांना बोलाविण्याचा आणि त्यांची तपासणी करण्याचा समित्यांना हक्क आहे. समित्या शासनाकडून कोणतीही माहिती, दस्तऐवज, कागदपत्रे इत्यादी मागवू शकतात. समितीचे कामकाज गोपनीय असते. त्यामुळे कामकाजाचा तपशील प्रसिध्दीकरिता देता येत नाही. समिती किंवा समितीच्या उपसमित्यांसमोर सादर करण्यात आलेली कागदपत्रे, समितीपुढे देण्यात आलेला साक्षीपुरावा किंवा कामकाजाच्या वेळी त्यांच्या बैठकीमध्ये झालेली चर्चा प्रसिध्द करता येत

नाही. अशासकीय सदस्य हा नेहमी समिती प्रमुख असतो आणि तो अध्यक्षद्वारे नामनिर्देशित केला जातो. लोकलेखा समितीचा समिती प्रमुख हा संकेतानुसार विरोधी पक्षाचा असतो. सर्वसाधारणपणे मंत्री विधानमंडळ समित्यांचे सदस्य नसतात. समित्यांच्या रचनेचे घटक म्हणून अनेक प्रकारच्या समित्यांचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. पीठासीन अधिकाऱ्यांकडून स्थायी समित्या वैधानिक समित्या, प्रवर समित्या, संयुक्त समित्या आणि तदर्थ समित्या वेळोवेळी नामनिर्देशित केल्या जातात. वित्तीय समित्या (लोकलेखा समिती, अंदाज समिती व सार्वजनिक उपक्रम समिती) कार्यपध्दतीविषयक समित्या, (नियम व कामकाज सल्लागार समिती), विशेष हक्क समिती, सुखसोयी समिती, (आवास व सदस्यांचे वेतन व भत्ते) दक्षता समिती, (प्रत्यायोजित विधिविधान आश्वासन समिती), महिलांचे हक्क व कल्याण समिती (महिला व बालकल्याण विषयक समिती) इत्यादी वेगवेगळ्या विषयासंबंधीच्या समित्या देखील आहेत.

ह्या समित्यांना संसद/विधानमंडळ सचिवालयाकडून सचिवालयीन सहाय्य पुरविले जाते. संसदेच्या काही समित्यांची प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या पध्दतीनुसार निवड केली जाते. तर उर्वरित समित्या अध्यक्ष/सभापती यांच्याकडून नामनियुक्त केल्या जातात.

स्टॅफोर्ड क्रीप्स यांच्या मते, समिती पध्दतीची कार्यक्षमता खालील बाबींवर अवलंबून असते :-

(१) संबंधित विषयामध्ये खरी आस्था दाखवून काम करण्याची तयारी असणाऱ्या सर्व पक्षांच्या पुरेशा सदस्यांना समितीत एकत्र आणणे.

(२) विषयाचे गाढे आणि विस्तृत ज्ञान मिळविण्याच्या दृष्टीकोनातून सदस्यांचे सदस्यत्व व त्यांची उपस्थिती याबाबतच्या सातत्याची खात्री करणे.

(३) उत्तम असे उत्कृष्ट प्रशासन निर्माण करण्याची अपेक्षा ठेवून समित्यांमध्ये सामुहिक प्रयत्नाचे वातावरण तयार करणे.

उपरोक्त पध्दतीनुसार समिती पध्दत अधिक परिणामकारक होण्यासाठी खालील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे :-

(अ) समित्या गठीत करताना ज्या सदस्यांना कायद्याचे पुरेसे ज्ञान आहे अशा सदस्यांना उपविधान समितीवर नेमण्यात यावे आणि ज्या सदस्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ती अर्थशास्त्राकडे असून त्यामध्ये त्यांना विशेष रस आहे अशा सदस्यांना वित्तीय समित्यांवर नेमण्यात यावे. ज्या सदस्यांना स्थानिक किंवा नगरपालिकेच्या ग्रामपंचायतीच्या कार्यामध्ये पुरेशी आस्था आहे अशा सदस्यांना पंचायती राज समितीसारख्या समितीवर नेमण्यात यावे. समाजशास्त्र, महिला आणि बालकल्याण या विषयात ज्यांना रस आहे. विशेषतः महिला

सदस्यांना महिलांचे हक्क व कल्याण समितीवर नेमण्यात यावे. अशाप्रकारे विशिष्ट समितीवर योग्य सदस्य नेमणे ही त्या समितीचे कार्य परिणामकारकरितीने चालण्यासाठी अत्यावश्यक बाब आहे.

(ब) शासकीय विभागांनी आवश्यक ती कागदपत्रे योग्य त्या नमुन्यात आणि नियत वेळेत पाठविण्यासाठी योग्य ती काळजी घ्यावी अशी कागदपत्रे विषयसूची किंवा पृष्ठ क्रमांक देऊन योग्य त्या क्रमाने लावण्यात यावीत आणि ती वाचण्याजोगी असावीत.

(क) अनेकदा सदस्य समितीच्या बैठकीला तयारी न करताच उपस्थित राहतात आणि समितीचे काम घाईघाईने संपवून त्यांच्या मतदार संघातील कामासाठी मंत्रालयात जाण्यास उत्सुक असतात ही गोष्ट समिती पध्दतीच्या मूळ संकल्पनेच्या विरुद्ध आहे. म्हणून समिती पध्दतीच्या परिणामकारक कामकाजासाठी सदस्यांचा समितीच्या कामात जास्तीत जास्त सहभाग असणे जरूरीचे आहे.

(ड) समितीने एक एक प्रश्न हाती घ्यावा जेणेकरून प्रत्येक प्रश्नावर समाधानकारकरितीने साक्षीपुरावा गोळा करता येईल, तसेच सदस्यांनी आळीपाळीने प्रश्न विचारून माहिती मिळविण्याच्या विनिर्दिष्ट पध्दतीचे पालन करावे.

एका सदस्यांना त्यांचा मुद्दा पूर्ण केल्यानंतरच दुसऱ्या सदस्यांनी माहिती विचारण्याची सवय जोपासली पाहिजे. समिती प्रमुखाने समितीचे कामकाज सुव्यवस्थित पध्दतीने चालवावे.

(ई) समितीने त्यांचेकडे सोपविण्यात आलेल्या विषयावरील मुद्दे तयार करावेत आणि त्यांच्या विनिर्दिष्ट क्रमाने त्यांचे परिक्षण करावे. विषयाशी संबंधित नियम किंवा कार्यपध्दतीमधील त्रुटी आणि उणीवा शोधून काढतेवेळी समितीचा दृष्टीकोन वस्तुनिष्ठ व विधायक असला पाहिजे. केलेल्या चुका सुधारण्यासाठी किंवा प्रशासकीय पध्दतीत सुधारणा घडविण्याच्या दृष्टीने समितीने सुधारणात्मक उपाय सुचवावेत, मागील चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी देखील समिती उपाययोजना सुचवू शकते. शासनाच्या प्रतिनिधी प्रति सदस्यांचे वर्तन संयमी आणि सौजन्यशील असावे. तथापि, कोणताही साक्षीदार काही वस्तुस्थिती लपवित असल्याबद्दल दोषी असल्याचे किंवा असहकार दर्शवित असल्याचे आढळून आल्यास, समितीने त्यांचेविरुद्ध कारवाई सुचवावी. समितीची बैठक बोलाविणे आणि साक्षीदारांना साक्षीसाठी बोलाविणे यासंबंधीच्या इतर किरकोळ मुद्द्यांच्या बाबतीत असे आढळून आले आहे की, साक्षीदारांना अगदी अल्पावधीची नोटीस देऊन बोलाविण्यात येते आणि म्हणून त्यांना तपासणीसंबंधी तयारी करण्यास पुरेसा अवधी मिळत नाही म्हणून साक्षीदारांना पुरेशी आगाऊ नोटीस देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते चांगली तयारी करून समितीपुढे येऊ शकतील.

विधानमंडळाच्या सदस्यांना जे विशेषाधिकार प्राप्त झाले आहेत तसे अधिकार विधानमंडळाचे अधिकारी यांनादेखिल आपले कर्तव्य बजावित असताना प्राप्त होतात. म्हणून समितीच्या सदस्यांनी समितीचे अधिकारी किंवा कर्मचारी त्यांचे कर्तव्य बजावित असतांना अडथळा आणू नये. अधिकारी व कर्मचारी यांचेबरोबर काम करतांना सदस्यांनी कोणत्याही प्रकारचे अप्रिय वातावरण निर्माण करू नये. कार्यपध्दतीविषयक नियमांनुसार समित्यांना राज्यात आणि कधी कधी राज्याबाहेर देखील अभ्यासदौरे करण्यासाठी परवानगी दिली जाते. संबंधित माहिती घेणे आवश्यक असेल तर माहितीसाठी सविस्तर अभ्यासदौरा नियोजित करावा आणि तीचा सविस्तर अभ्यास केल्यानंतर साक्षीदाराच्या तपासणीसाठी मुद्दे तयार केले जावेत. समिती तिचे विचार व्यक्त करू शकते व अहवालाच्या स्वरूपात शिफारशी करू शकते. परंतु एखादी विशिष्ट कृती करावी किंवा करू नये किंवा विवक्षित कृती विशिष्ट पध्दतीने करावी असा आदेश शासनाच्या कोणत्याही प्राधिकाऱ्याला ती देऊ शकत नाही. समितीने दौऱ्याच्या काळात अशा प्रकारची काळजी घेणे आवश्यक असते.

२) महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या तदर्थ समित्या :

सभागृहात उपस्थित झालेल्या एखाद्या विषयाच्या संदर्भात विधीमंडळाच्या सदस्यांच्या समितीमार्फत चौकशी करून त्याबाबतचा अहवाल सभागृहास विहित कालावधीत सादर करण्याबाबतचा प्रस्ताव संमत करून ज्या समित्या गठीत करण्यात येतात त्या समित्यांना "तदर्थ समित्या (Adhoc Committees) " असे म्हणतात. सदर प्रस्तावात तदर्थ समितीवर नियुक्त करावयाच्या सदस्यांची नांवे, समितीची कार्यकक्षा व कार्यकाल इत्यादी बाबी अंतर्भूत करण्यात येतात. महाराष्ट्र विधानमंडळात दोन्ही सभागृहांनी संमत केलेल्या प्रस्तावानुसार खालील तदर्थ समित्या नियुक्त करण्यात आलेल्या आहेत.

अ.क्र	तदर्थ समितीचे विषय
१.	ठाणे जिल्ह्यातील गवत एकाधिकार खरेदी चौकशी समिती
२.	डोली (जि.नांदेड) येथील एस्.टी. अपघात चौकशी समिती.
३.	जवाहर रोजगार योजना चौकशी समिती
४.	भटक्या जमातीच्या मुलांच्या आश्रमशाळांची चौकशी समिती.
५.	आदिवासी क्षेत्रातील तूरडाळ एकाधिकार खरेदी चौकशी समिती
६.	मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधिनियम, १९५० च्या अंतर्गत येणाऱ्या रुग्णालयांना

	(ज्यात शुश्रूषालय, प्रसूतिगृह, दवाखाने किंवा वैद्यकीय सहाय्यासाठी असणारे कुठलेही केंद्र यांचा समावेश होतो.) शासनातर्फे देण्यात आलेली मदत, सूट, माफी इत्यादी आणि या रुग्णालयामार्फत निर्धन व समाजातील दुर्बल घटकांतील रुग्णांसाठी राखून ठेवण्यात आलेल्या खाटा, करण्यात येणारा औषधोपचार, वैद्यकीय चाचण्या व तपासण्या, शस्त्रक्रिया इत्यादीसाठी करण्यात येणारा खर्च या संदर्भात सखोल तपासणी करून शासनास शिफारशी करण्यासाठी गठित करण्यात आलेली समिती.
७.	सन २००७-२००८ या शैक्षणिक वर्षातील दहावीच्या अभ्यासक्रमातील मराठी व इतर विषयांच्या पुस्तकात आढळून आलेल्या चुका या संदर्भात गठित केलेली समिती.
८.	चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांसाठी स्वतंत्र गोंडवाना विद्यापीठ स्थापन करण्यात यावे या संदर्भातील समिती.

सदर समित्यांनी विहित कालावधीत त्यांचेकडे सोपविलेल्या विषयांबाबतचे अहवाल दोन्ही सभागृहांत सादर केलेले आहेत.

बर्डी, ता.अक्कलकुंवा, जि.धुळे येथील शासकीय आश्रमशाळेमध्ये आदिवासी मुलीवर झालेल्या लैंगिक अत्याचाराची चौकशी करण्यासाठी मा. महिला व बालविकास राज्यमंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली दोन्ही सभागृहांच्या महिला सदस्यांच्या नियुक्त केलेल्या तदर्थ समितीने आपल्या दोन वर्षांच्या कालावधीत दोन्ही सभागृहांना दोन अहवाल सादर केले आहेत. सदर समितीची मुदत दहाव्या विधानसभेच्या मुदतीपर्यंत वाढविण्यात आली होती.

राज्यात कांद्याचे भाव घसरणे, रेल्वे वॅगन उपलब्ध न होणे, कांदा निर्यातबंदी उठविणे इत्यादी विषयाबाबत मा.पणन मंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र विधानसभेच्या ९ सदस्यांची "विधानसभा कांदा तदर्थ समिती" नियुक्त केली होती. सदर तदर्थ समितीने राज्य शासनाच्या कक्षेतील मुद्द्यांबाबत अंतरिम अहवाल (Interim Report) विधानसभा सभागृहाला दिनांक २५ जुलै, २००३ रोजी सादर केला आणि केंद्र शासनाच्या कक्षेतील मुद्द्यांबाबतचा अंतिम अहवाल (Final Report) विधानसभा सभागृहाला दिनांक ८ डिसेंबर, २००३ रोजी सादर केला.

माजी सैनिकांच्या विविध प्रश्नासंदर्भात विचारविनिमय करून शिफारशी करण्यासाठी फक्त महाराष्ट्र विधानपरिषदेच्या सदस्यांची "माजी सैनिकांच्या कल्याणासाठी तदर्थ समिती" विधानपरिषद सभागृहाने दिनांक १७ डिसेंबर, २००३ रोजी प्रस्ताव संमत करून नियुक्त केली आहे. सभागृहास अहवाल सादर करण्यासाठी सदर तदर्थ समितीने आपला कार्यकाल विधानपरिषद सभागृहाकडून वाढवून घेतला होता. सदर तदर्थ समितीने राज्यातील माजी

सैनिकांच्या कल्याणार्थ उपाय योजना सूचविण्याच्या संदर्भात नेमलेल्या माजी सैनिकांचे कल्याण तदर्थ समितीचा अंतिम अहवाल दिनांक १५ डिसेंबर, २००६ रोजी विधानपरिषद सभागृहास सादर करण्यात आला.

आरे दुग्ध वसाहतीमधील जागेचा भाडेपट्टा करार संपुष्टात येऊनही शासनाने जागा ताब्यात न घेणे या संदर्भात नेमलेल्या समितीने दिनांक १ ऑगस्ट, २००७ रोजी विधानसभा सभागृहास सादर केला.

अध्यापक शिक्षण पदविकेतील आंतरवासिता अमलबजावणी संबंधात संभाव्य त्रुटी व त्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना सूचविण्यासाठी नेमलेल्या तदर्थ समितीने दिनांक २६ जुलै, २००८ रोजी विधानसभा सभागृहास अहवाल सादर केला.

चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांसाठी स्वतंत्र गोंडवाना विद्यापीठ स्थापन करण्यात यावे या संदर्भात नेमलेल्या तदर्थ समितीने दिनांक १६ जून, २००९ रोजी विधानसभा सभागृहास अहवाल सादर केला.

*****

विधानमंडळ समित्या

३) विधानमंडळ समित्या :

(अ) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त समित्या

- (१) अंदाज समिती
- (२) लोकलेखा समिती
- (३) सार्वजनिक उपक्रम समिती
- (४) पंचायत राज समिती
- (५) रोजगार हमी योजना समिती
- (६) उपविधान समिती
- (७) अनुसूचित जाती कल्याण समिती
- (८) अनुसूचित जमाती कल्याण समिती
- (९) विमुक्त जाती व भटक्या जमाती कल्याण समिती
- (१०) महिलांचे हक्क व कल्याण समिती
- (११) इतर मागासवर्ग कल्याण समिती
- (१२) अल्पसंख्याक कल्याण समिती
- (१३) मराठी भाषा समिती

(ब) विधानसभेच्या समित्या

- (१४) कामकाज सल्लागार समिती.
- (१५) विशेष हक्क समिती.
- (१६) विनंती अर्ज समिती.
- (१७) आश्वासन समिती.
- (१८) नियम समिती.
- (१९) सदस्य अनुपस्थिती समिती.
- (२०) अशासकीय विधेयके व ठराव समिती.
- (२१) सभागृहाच्या पटलावर कागदपत्रे ठेवण्याबाबत तदर्थ समिती

(क) विधानपरिषदेच्या समित्या

- (२२) कामकाज सल्लागार समिती.
- (२३) विशेष हक्क समिती.
- (२४) विनंती अर्ज समिती.
- (२५) आश्वासन समिती.
- (२६) नियम समिती.
- (२७) सदस्य अनुपस्थिती समिती.
- (२८) अशासकीय विधेयके व ठराव समिती.
- (२९) सभागृहाच्या पटलावर कागदपत्रे ठेवण्याबाबत तदर्थ समिती
- (३०) राज्यातील कमी पटसंख्येच्या शाळा बंदा करण्याबाबत समिती

(ड) अधिनियमानुसार संयुक्त समित्या

- (३१) सदस्यांचे वेतन व भत्ते याबाबत संयुक्त समिती.
- (३२) विधानमंडळाच्या माजी सदस्यांच्या निवृत्तीवेतनाबाबत संयुक्त समिती.

(ई) तदर्थ संयुक्त समित्या

- (३३) ग्रंथालय समिती.
- (३४) आमदार निवास व्यवस्था समिती.
- (३५) आहार व्यवस्था समिती.
- (३६) "धर्मादाय खाजगी रुग्णालयांची तपासणी करणे" या संदर्भातील समिती
- (३७) विधानमंडळ सदस्यांचा समावेश असलेले एड्स चर्चापीठ (FORUM) समिती
- (३८) वातावरणीय बदलासंदर्भातील संयुक्त तदर्थ समिती

या सर्व समित्यांवरील सदस्य पीठासीन अधिकाऱ्यांकडून विविध पक्षांच्या सभागृहातील सदस्य-संख्येच्या प्रमाणात आणि सभागृहाचे नेते व विरोधी पक्ष/गट प्रमुख यांच्याशी विचाविनिमय करून नामनियुक्त करण्यात येतात. त्यांची मुदत सर्वसाधारणपणे एक वर्षाची किंवा नवीन समिती अस्तित्वात येईपर्यंत असते.

*****

अंदाज समिती
उद्दिष्टे आणि कार्यपध्दती

संसदीय लोकशाही पध्दतीमध्ये विधानमंडळाला जागत्या (Watch Dog) म्हणून जबाबदारी पार पाडावी लागते. त्या अनुषंगाने ध्येयधोरणे निश्चित करणे (to lay down Govt. Policies) कायदे तयार करणे व प्रशासनावर देखरेख ठेवणे (to oversee administration) इत्यादी कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. आधुनिक युगात कायदे करण्याची किचकट प्रक्रिया तसेच शासनाच्या विविध कामकाजाचा वाढलेला व्याप (Enormous range and complexity) लक्षात घेता विधानमंडळाला उपलब्ध वेळेत आपली कर्तव्ये पुरेशा क्षमतेने बजावता येणे केवळ अशक्य झाले आहे. एकीकडे शासन यंत्रणेकडे उक्त किचकट/प्रशासकीय कामासाठी सक्षम व तज्ञ प्रशासक यंत्रणा उपलब्ध असते तर दुसरीकडे त्याच तोलामोलाची यंत्रणा ही विधानमंडळाकडे नसते. परिणामी प्रशासनावर अंकुश ठेवण्यासाठी सभागृहात प्रश्नोत्तरे, विविध संसदीय आयुधावरील चर्चा इत्यादी माध्यमातून तुरळक स्वरूपाची देखरेख (Spordic supervision) ठेवणेच केवळ विधानमंडळाला शक्य होते. खरे पाहता संसदीय लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी व यशस्वीतेसाठी शासनाच्या संपूर्ण प्रशासन व्यवस्थेवर सखोल, प्रभावी व अर्थपूर्ण असे (effective meaningful) नियंत्रण व देखरेख ठेवण्याची आत्यंतिक गरज आहे आणि म्हणूनच प्रशासन राबवित असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करण्यासाठी त्यातील त्रुटी शोधून काढून योजना अंमलबजावणीला व पर्यायाने प्रशासनाला गती देण्यासाठी सभागृहाच्या निवडक सदस्यांचा समावेश असलेल्या संसदीय समित्या निर्माण करून त्याद्वारा सातत्याने व प्रभावीपणे पहारा ठेवण्याचे काम समित्यांद्वारा केले जाते. त्यादृष्टीने समित्यांद्वारा नियंत्रण (Control through Committees) अशी संकल्पना अस्तित्वात आली व त्यातून भारतात समिती पध्दत विकसित झाली. या पध्दतीचे वैशिष्ट्य हे आहे की, सभागृहात पक्षीय ध्येयधोरणाचा सदस्यांवर प्रभाव पडतो. तथापि, समित्यांचे कामकाज पक्ष विरहित तत्त्वावर (Non party basis) चालत असल्यामुळे समितीसमोरील विषयाचा अभ्यास निःपक्षपणे, तौलनिक स्वरूपाचा व गुणवत्तेच्या आधारे होतो व विषयाला पूर्णतः न्याय मिळतो. हा समिती पध्दतीचा विशेष फायदा आहे. अशाप्रकारे शासनावर प्रशासकीय व वित्तीय स्वरूपाचे प्रभावी नियंत्रण राहण्याच्या दृष्टीने समिती पध्दत विशेष उपयुक्त ठरली आहे.

१९१९ चा भारत शासन कायदा (Govt. of India Act. १९१९) अंमलात असताना लोकलेखा समितीची स्थापना झाली. लोकलेखा समिती ही कार्यकारी प्रशासनाच्या वित्तीय बाबींवर नियंत्रण ठेवणारी अतिशय महत्त्वाची वित्तीय समिती म्हणून काम करित होती. तथापि, अर्थसंकल्पीय तरतुदी खर्च झाल्यानंतर लोकलेखा समितीचे कामकाज त्या अनुषंगाने सुरुवात होत असे. त्यामुळे अर्थसंकल्पात तरतूद करण्यात आल्यानंतर लगेच अर्थसंकल्पाची छाननी करण्यासाठी एखाद्या समितीची आवश्यकता भासू लागली होती. कारण लोकलेखा

समितीचे काम पोस्टमार्टम समितीसारखेच झाले होते व या समितीच्या तपासणीला मर्यादा पडल्या होत्या. म्हणून १९५१ साली अंदाज समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीचे मुख्य कामकाज म्हणजे अर्थसंकल्पीय अंदाज व मागण्या ज्या धोरणावर आधारलेल्या असतील त्या धोरणाशी सुसंगत असे काटकसरीचे उपाय सुचविणे तसेच खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करून शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षमरितीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी शासनाला शिफारशी करणे असे होते. या समितीचे सचिवालयीन कामकाज सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालयाकडे होते. तथापि या दोन्ही समितीचे, समिती प्रमुख वित्त मंत्री होते. सुरुवातीला अंदाज समितीची व्याप्ती अत्यंत मर्यादित होती. तथापि, राज्य पुनर्रचनेनंतर नियमात व कार्यपध्दतीत बदल करण्यात येऊन या समितीची व्याप्ती वाढविण्यात आली.

अंदाज समिती खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करू शकते व शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षमरितीने पार पाडण्यासाठी शिफारस करू शकते. या प्रयोजनासाठी समितीला आवश्यक असलेली कोणतीही माहिती मागविण्याचा अधिकार ठामपणे आहे. समितीच्या या अधिकारावर निश्चितच बंधन घालता येणार नाही. भारतीय राज्य व्यवस्था संघ राज्यात्मक (फेडरल) सिध्दांतावर आधारलेली असून शासनाच्या तीनही अंगाची म्हणजे कार्यकारी प्रशासन, न्यायपालिका व विधानमंडळ यांचे अधिकार क्षेत्र घटनेने निश्चित करून दिलेल्या तत्त्वानुसार चालते. कोणतीही संस्था ही घटनेने घालून दिलेल्या सिध्दांताचे उल्लंघन करू शकत नाही. प्रत्येक संस्थेचे अधिकार हे मर्यादित आहेत त्यामुळे विधानमंडळाच्या समित्यांचे अधिकार हे विधानमंडळाला प्राप्त झालेल्या अधिकारापेक्षा निश्चितच मोठे असू शकत नाहीत. कारण, या समित्या अधिकाराच्या बाबतीत संपूर्णपणे विधानसभेच्या अधिकारावर अवलंबून असतात. शासनाची ही तीनही अंगे सार्वभौम आहेत. तथापि, घटनेने घालून दिलेल्या बंधनाच्या (रिस्ट्रिक्शनस) पलिकडे त्यांच्या अधिकार कक्षा ते वाढवू शकणार नाहीत. याचा अर्थ असा नव्हे की, विधीमंडळाप्रती शासनाची जबाबदारी ही मर्यादित स्वरूपाची आहे. संसदीय लोकशाहीमध्ये शासन हे प्रत्येक बाबतीत विधानमंडळाला सर्वतोपरी जबाबदार असते आणि शासनाच्या संपूर्ण प्रशासनावर विधीमंडळाचे नियंत्रण हा संसदीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. तथापि, याबाबत एक बाब स्पष्ट होते की, शासनाला जनतेकडून राज्य करण्याचा अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर शासन जनतेला आश्वासन दिल्याप्रमाणे योजना राबवित असते. कारण, शेवटी या लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनतेचे मत हे सर्वोच्च असे मत म्हणून गणले जाते. त्यामुळे एखादी योजना किंवा एखादे धोरण आर्थिकदृष्ट्या व राज्याच्या साधनसंपत्तीचा विचार करता वर्धनक्षम (व्हायेबल) नसू शकेल अथवा अशी योजना राबविण्यात

येऊ नये या संदर्भात प्रशासकीय व्यवस्थेने शासनाला सल्ला दिलेलासुद्धा असेल, तरीसुद्धा असा सल्ला धुडकावून लावून शासन या योजना राबविण्यास संपूर्णपणे सक्षम आहे. कारण, जनतेने त्यांना असा अधिकार मतपेटीच्या माध्यमातून दिलेला आहे त्यामुळे या योजना किंवा एखादे धोरण आखण्यापूर्वी याबाबतीत प्रशासकीय व्यवस्थेने मंत्रिमंडळाला कोणता सल्ला दिलेला आहे, हा विषय समितीने तपासणे तसे आवश्यक दिसत नाही. कारण एखादी योजना किंवा धोरण राबविण्यापूर्वी प्रशासनाने सदर योजनेला कोणत्याही कारणास्तव विरोध केल्यास तसा विरोध डावलूनसुद्धा मंत्रिमंडळाला योजनेबाबत निर्णय घेता येतो. तथापि, याबाबतीत एखादी योजना राबविण्याबाबत मंत्रिमंडळाची चूक झाली आहे व प्रशासनच याबाबतीत बरोबर आहे अशाप्रकारचे अभिप्राय व्यक्त करणे हे संसदीय लोकशाहीच्या सिध्दांताच्या विरुद्ध आहे.

समितीने अधिकार, कार्यकक्षा, प्रशासनावर ठेवावयाचे नियंत्रण, शासनाचे समितीप्रती व विधानमंडळप्रती असलेले उत्तरदायित्व या सर्वांचा साकल्याने विचार केल्यास समितीचे अधिकार निश्चित व निर्विवादपणे सर्वश्रेष्ठ आहेत. परंतु, योजना राबविण्यापूर्वी वा एखादे धोरण आखण्यापूर्वी प्रशासन यंत्रणेने मंत्रिमंडळाला दिलेल्या सल्ल्याची तपासणी करणे निश्चितच समितीच्या कार्यक्षेत्राबाहेरील होईल. मात्र योजना अस्तित्वात आल्यानंतर व त्यावर आर्थिक तरतूद करण्यात आल्यानंतर समिती याप्रकरणी संपूर्णपणे व तपशीलवार छाननी करण्यास समर्थ ठरेल. ही योजना अगदी अनावश्यक आहे काय ? त्यावर अपेक्षेपेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला आहे काय ? योजनेची उद्दिष्टे साध्य झाली आहे काय ? योजना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाही काय ? किंवा याउपर जाऊनही एखादी योजना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसल्यास ती बंद करण्यात यावी व त्याऐवजी दुसरी एखादी योजना आखण्यात यावी. या मर्यादेपर्यंत सुद्धा समिती शिफारस करू शकेल व त्या अनुषंगाने आवश्यक ती सर्व माहिती समितीला मागविण्याचा अधिकार असेल. तत्कालीन राष्ट्रपती मा.नारायणन यांनी १९९२ साली संसदेच्या विभाग संलग्न समित्यांचे उद्घाटन करताना पुढीलप्रमाणे म्हटले होते :- "समित्यांमुळे त्यांच्या कामाचा तसेच एकूण संसदेच्या चर्चेचा दर्जा उंचावतो, कार्यक्षमता वाढते कारण यामध्ये शासनाचे उत्तरदायित्व महत्त्वाचे असते. केवळ प्रशासन दुर्बल करणे किंवा टीका करणे हा हेतू नसतो."

१९७८ साली अंदाज समितीने पाठय पुस्तक मंडळाची तपासणी केली तेव्हा मंडळ शासनाकडून निधी घेत नाही, स्वतः उभारते तसेच समितीपुढे साक्ष देण्यापूर्वी नियामक मंडळाच्या अध्यक्षाना तसेच सर्वसाधारण सभेला अवगत करावे लागेल असा पवित्रा पाठय पुस्तक मंडळाने घेतला असता, त्यावर समितीने तीव्र आक्षेप घेऊन यापुढे कोणत्याही विभागाने

समितीपुढे असा हास्यास्पद मुद्दा उपस्थित करु नये असा अभिप्राय व्यक्त केला होता. समितीची त्यावेळची शिफारस पुढीलप्रमाणे होती :-

"यासंदर्भात एक अत्यंत महत्त्वाची अशी बाब समितीला शासनाच्या नजरेस आणून द्यावयाची आहे ती ही की, खात्याचे मंत्री हया मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असल्यामुळे मंडळाच्या कारभारात शिथिलता निर्माण झाली. कोणत्याही बाबीमध्ये मंत्र्यांनी एकदा निर्णय दिल्यानंतर तो योग्यच असून कायम स्वरूपाचा असतो अशा मनस्थितीत वागण्याची अधिकारी वर्गाची प्रवृत्ती असते. या गोष्टीचे प्रत्यंतर मंडळाच्या कारभाराची तपासणी करताना अनेकवार झाले. संचालकांनी अगर कोणी एखादा चुकीचा निर्णय घेतला असला तरी त्या निर्णयावर नियामक मंडळाने शिक्कामोर्तब केले की, तो निर्णय वज्रलेप झाला असे समजून त्याचे समर्थन करण्याची प्रवृत्ती या संदर्भात आढळून आली. आणखी एक गोष्ट म्हणजे मंत्र्यांना मंडळाच्या कारभारात लक्ष घालण्यासाठी पुरेसा वेळही नसतो. परिणामी मंडळाची सर्व यंत्रणा अधिकारी वर्गाच्याच हातात गेल्याने अशा मंडळाचा कारभार मनमानी वृत्तीने केला जाणे क्रमप्राप्त होते आणि या मंडळाच्या बाबतीत नेमके हेच घडले आहे. तेव्हा समितीची शासनास अशी शिफारस आहे की, इतःपर मंत्री हे हया मंडळाचे अध्यक्ष असू नयेत व अशा तऱ्हेच्या इतर मंडळावरही अध्यक्षांची नियुक्ती करताना हया धोरणाचा अवलंब करावा."

महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या अंदाज समितीच्या कामाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे :-

(अ) समितीस आवश्यक वाटेल अशा रीतीने खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करणे आणि शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षम रीतीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी सल्ला देणे.

(ब) त्याच रीतीने पूरक अनुदानासाठीच्या मागण्याची छाननी करणे व

(क) समितीकडे विचारार्थ पाठविण्यात येतील अशा वित्तीय प्रश्नावर सरकारला सल्ला देणे.

बिहार विधानसभेचे चे माजी अध्यक्ष श्री.राधा नंदन झा यांनी त्यांच्या "Some Aspects of Parliamentary Procedure" पुस्तकात पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"अंदाज समितीला या वर्षीच्या अंदाजाचा विचार करताना गतवर्षातील तरतूद तपासता येते व त्या आधारावर चालू वर्षाचा अंदाज हा विभागाची कार्यक्षमता व गुणवत्ता या संदर्भात होतो किंवा कसे हेही तपासता येते. "

लोकसभेचे माजी महासचिव श्री.शकधर यांनी, १९५० साली लोकसभेचे पहिले मा.अध्यक्ष

श्री.मावळंकर यांनी अंदाज समितीचे स्थापना केली त्यावेळी मा.अध्यक्षांनी काढलेल्या निदेशाचा उल्लेख केला आहे तो पुढीलप्रमाणे :-

"यासंबंधात मा.अध्यक्षांनी काढलेल्या निदेशामध्ये धोरण म्हणजे काय याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, "धोरण म्हणजे शासनाने कायदा संमत करून किंवा विवक्षित प्रस्ताव मान्य करून आखलेले धोरण व अशाप्रकारे आखलेल्या धोरणावर समिती चर्चा करू शकते" त्यातील उपखंड (ब) मध्ये पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"संविधानाने मान्य केलेल्या धोरणाच्या विरोधात समिती शिफारस करू शकणार नाही. परंतु ज्यावेळी विवक्षित धोरणाची अपेक्षेप्रमाणे फलश्रुती होत नसेल किंवा त्याद्वारे अपव्यय होत असेल तर समिती अहवालाद्वारे ती बाब सभागृहाच्या नजरेस आणून त्या धोरणात बदल करणे आवश्यक आहे असे सुचवू शकते."

तत्कालीन लोकसभेचे मा.अध्यक्ष श्री. अय्यंगार यांनी १९५९ साली अंदाज समितीचे उद्घाटन करताना पुढीलप्रमाणे म्हटले होते :-

"धोरण ठरविणे हे आपल्या समितीचे काम नाही, परंतु संसदेपुढे धोरण आल्यानंतर असे धोरण राबविताना त्याला वेगळीच दिशा किंवा आर्थिक परिणामांच्या संदर्भात त्यास वेगळे स्वरूप प्राप्त होते किंवा कसे हे पाहण्याची जबाबदारी आपली आहे हे करीत असताना आपण नेहमीच ध्यानात ठेवावे की, तुम्ही वित्तीय समिती आहात व ज्या ज्या ठिकाणी पै-पै चा संबंध येतो ते पाहणे तुमचे काम आहे. जेथे पैशाचा अपव्यय होत आहे तेथे त्यावर योग्य मार्गाने टीका करण्याचा तुमचा अधिकार आहे."

ज्या "हाऊस ऑफ कॉमन्सला" **संसदेची जननी म्हटली जाते तेथील समितीबाबत सर गिल्बर्ट कॅम्पीयन ज्यांनी काही काळ "मेझ पार्लमेंटरी प्रॅक्टिस" या आदर्श ग्रंथाचे संपादन केले होते त्यांनी पुढीलप्रमाणे म्हटले होते --**

"Committee of the House of Commons of administrative matters are, in fact; advisory bodies used by the House for inquiry and to obtain information, and they generally inquire into definite happenings and criticize after the event though as a result of the lessons they have learnt they may make suggestions for the future. It is difficult to see how such bodies could impair ministerial responsibility, even if matters of 'policy' a very indefinite word were assigned to them. If the House is not free to use them as it wishes, it is deprived, or deprives itself, of the most natural means of obtaining information and advice."

संसदीय कामाचा गाढा अभ्यास असलेले नागालँड विधानसभेचे **माजी सचिव श्री.परांजपे म्हणतात** - आपली अंदाज समिती ही "हाऊस ऑफ कॉमन्स" च्या धर्तीवर अस्तित्वात आलेली आहे. परंतु तेथील समिती पर्यायी धोरण सुचवू शकत नाही. परंतु आपल्या देशातील अंदाज समिती ते करू शकते."

भारताचे माजी अर्थमंत्री सी.डी.देशमुख यांनी दिनांक १० एप्रिल, १९५१ रोजी अंदाज समितीच्या कामाबाबत पुढीलप्रमाणे म्हटले होते - "अंदाज समितीला आम्ही आमचे स्नेही समजतो. कारण आमच्याकडे असलेली साधनसामुग्री जास्तीत जास्त उत्तमरित्या कशी जपून वापरता येईल व ती सर्वांच्या भल्यासाठी असेल याबद्दल ती मार्गदर्शन करते."

प्रसिध्द इंग्लिश विचारवंत व लेखक **श्री. हर्बट मॉरीसन यांनी आपल्या "गव्हर्नमेंट ऑफ पार्लमेंट" या पुस्तकात समितीच्या कामाबद्दल पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे** -- नियोजनाचा मुख्य गाभा हा, असलेली साधनसामुग्री जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने उत्तमरित्या वापरावी हा असतो. त्याकरिता एकीकडे उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री तर दुसरीकडे खर्चाची बाब यांचा उत्तम मेळ घालून जास्तीत जास्त उपयुक्तता साधेल हे पाहणे गरजेचे असते."

एकंदरीत वरील वस्तुस्थितीचा **विचार करता अंदाज समिती एक अत्यंत महत्त्वाची वित्तीय समिती म्हणून मान्यता पावली आहे.**

सर्वप्रथम सन १९५१ साली मुंबई विधानसभेची अंदाज समिती गठीत करण्यात आली. सुरुवातीला अंदाज समितीमध्ये वित्त मंत्र्यांसह विधानसभेच्या १५ सदस्यांचा समावेश होता. इतर १४ सदस्य प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय मतदान पध्दतीने निवडले जात. वित्त मंत्री जरी समितीचे पदसिध्द समिती प्रमुख असले तरी वित्त मंत्री बैठकीस अनुपस्थित असल्यास इतर सदस्यांमधून तेवढ्या बैठकीपुरते समिती सदस्यांमधून एका सदस्याची समितीप्रमुख म्हणून नियुक्ती केली जाई.

१ नोव्हेंबर १९५६ पासून राज्य पुनर्रचना करण्यात आली. राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ अस्तित्वात आल्यानंतर लोकलेखा समिती, अंदाज समिती या समितींच्या सदस्य संख्येत वाढ करण्यात आली. त्यानुसार अंदाज समितीची एकूण सदस्य संख्या २७ करण्यात आली. त्यामध्ये विधानपरिषदेच्या सहा सदस्यांचा समावेश केला गेला. यावेळीही वित्त मंत्रीच पदसिध्द समितीप्रमुख म्हणून काम पाहतील अशी तरतूद कायम राहिली. सदस्यांची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय पध्दतीने केली जाई. वित्त मंत्र्यांच्या अनुपस्थितीत इतर सदस्यांमधून समितीप्रमुख निवडण्याची तरतूद यावेळीही अस्तित्वात होती. समितीचा अहवाल समिती प्रमुख किंवा त्यांच्या अनुपस्थितीत समितीचे इतर सदस्य सभागृहात सादर करित आणि **तो अहवाल विचारात घ्यावा असा प्रस्ताव मांडत असत.**

१९६० मध्ये भाषावार राज्य पुनर्रचना करण्यात आल्यानंतर महाराष्ट्र विधानसभा नियमामध्ये बदल करण्यात आलेल्या बदलानुसार अंदाज समितीची सदस्य संख्या १९ करण्यात आली. यामध्ये १५ विधानसभा व ४ विधानपरिषद सदस्यांचा समावेश असे. यावेळीही सदस्यांची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय मतदान पध्दतीने केली जात असे. यावेळी झालेला महत्त्वाचा बदल म्हणजे आतापर्यंत अंदाज समितीवर वित्त मंत्री पदसिद्ध समिती प्रमुख म्हणून काम पहात असत. परंतु, नियमामध्ये करण्यात आलेल्या दुरुस्तीनुसार बिनसरकारी सदस्य या समितीवर समिती प्रमुख म्हणून काम पाहतील अशी तरतूद करण्यात आली. सन १९५१ ते १९६० पर्यंत समिती प्रमुख म्हणून या पदावर मा.वित्त मंत्री काम पहात होते. श्री. एस.के.वानखेडे, वित्त मंत्री यांनी समितीचा तिसावा अहवाल (१९६०) सभागृहास सादर केला. त्यानंतर समिती प्रमुख या पदावर समिती सदस्य म्हणून एका विधानसभा सदस्याची नियुक्ती करण्यात येऊ लागली. सर्वप्रथम श्री.एल.एम. पाटील, वि.स.स. यांची समितीप्रमुख म्हणून नियुक्ती करण्यात आली व त्यांनी प्रथम १९६० चा एकतिसावा अहवाल सभागृहास सादर केला. त्यानंतर आजतागायत समिती प्रमुख या पदावर समिती सदस्यांमधून एका विधानसभा सदस्याची नियुक्ती करण्यात येते. समितीला सुपूर्द करण्यात आलेल्या विषयांची छाननी करणे, सुलभ जावे म्हणून व्यक्तींना बोलावण्याची व कागदपत्रे व अभिलेख मागविण्याची शक्ती प्रदान करण्यात आली. तसेच समुचित संसदीय व्यवहारांत सुसंवाद राखण्यासाठी या **समितीच्या अहवालाच्या चर्चेविषयीच्या तरतुदी यामधून वगळण्यात आल्या.**

सन १९७६ ते १९७८ या कालावधीत अंदाज समिती अंदाजपत्रकाची मतदानपूर्व छाननी करण्याचे काम करित होती. या प्रयोजनार्थ वेगवेगळ्या प्रस्तावाद्वारे समितीच्या सदस्य संख्येत दरवर्षी १९ ते २९ पर्यंत वाढ करण्यात आली होती. जेणेकरून अंदाजपत्रकाचा अभ्यास करण्यासाठी समितीला सोईस्कर अशा गटामध्ये विभागणी करता येईल. अंदाजपत्रकाच्या मतदानपूर्व छाननीला कायमस्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर सदस्यांच्या वाढीव संख्येच्यासंबंधात कायम स्वरूपाची तरतूद करणे आवश्यक वाटले व या प्रयोजनार्थ संबंधित नियमांमध्ये सुधारणा करण्यात आली.

लोकलेखा समिती, अंदाज समिती, सार्वजनिक उपक्रम समिती यासारख्या महत्त्वाच्या समित्यांवरील सदस्यांची नियुक्ती प्रदीर्घ निवडणूक कार्यपध्दतीने करण्यात येत होती. त्याऐवजी सर्व समित्यांवर सदस्य नामनियुक्त करण्याचे अधिकार अध्यक्षाना देण्यात आले. मात्र सभागृहात विरोधी पक्ष आणि गट यांना त्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात समित्यांवर प्रतिनिधीत्व मिळेल या विषयीची दक्षता घेण्याच्या दृष्टीने असे करत असताना अध्यक्षानी/सभापतीनी

सभागृहाचे नेते, विरोधी पक्ष नेता आणि सभागृहाच्या मान्यता प्राप्त गटाचे नेते यांच्याशी विचारविनिमय करणे आवश्यक ठरविण्यात आले.

महाराष्ट्र विधानसभा नियम २०८, २०९ व २१० तसेच महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम २०८ यामध्ये अंदाज समितीची स्थापना, कामे, अधिकार व कार्यपध्दती तसेच विधानपरिषद सदस्यांना प्रतिनिधीत्व याबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

(अ) महाराष्ट्र विधानसभा नियम

महाराष्ट्र विधानसभा नियम २०८, २०९ व २१० मध्ये अंदाज समितीची स्थापना, कामे, अधिकार व कार्यपध्दतीबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

अंदाज समितीची स्थापना - २०८ (१) दरवर्षी विधानसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या किंवा यथास्थिती, नव्याने स्थापन करण्यात आलेल्या विधानसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या प्रारंभानंतर, शक्य तितक्या लवकर, अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि पूरक अनुदानासाठीच्या मागण्यांची छाननी करण्यासाठी आणि असे अंदाज व मागण्या ज्या धोरणावर आधारलेल्या असतील त्या धोरणाशी सुसंगत असे काटकसरीचे उपाय सुचविण्यासाठी आणि अर्थसंकल्प ज्या नमुन्यात विधीमंडळात सादर करावयाचा तो नमुना सुचविण्यासाठी अंदाज समिती स्थापन करण्यात येईल.

(२) अंदाज समिती ही जास्तीत जास्त एकोणतीस सदस्यांचा समावेश असेल. अध्यक्ष त्यापैकी विधानसभेच्या सदस्यांमधून जास्तीत जास्त तेवीस सदस्य नामनिर्देशित करतील आणि त्याच रीतीने सभापती विधानपरिषदेच्या सदस्यांमधून जास्तीत जास्त सहा सदस्य नामनिर्देशित करतील.

(३) समितीचे सदस्य, नवीन समितीची स्थापना करण्यात येईपर्यंत पद धारण करतील.

अंदाज समितीची कामे - २०९ (१) पुढील कामे करणे हे अंदाज समितीचे कर्तव्य असेल.

(अ) समितीस आवश्यक वाटेल अशा रीतीने खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करणे आणि शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षम रीतीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी सल्ला देणे.

(ब) त्याच रीतीने पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्यांची छाननी करणे. व

(क) समितीकडे विचारार्थ पाठविण्यात येतील अशा वित्तीय प्रश्नांवर सरकारला सल्ला देणे.

(२) अंदाज समितीने अर्थसंकल्पीय अंदाज किंवा पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्या यांच्या केलेल्या छाननीमुळे विधानसभेत जे अंदाज किंवा मागण्या विचारात घेण्यास किंवा त्यावर मत घेण्यास कोणत्याही रीतीने बाधा येणार नाही किंवा ती बाब पुढे ढकलली जाणार नाही. अर्थसंकल्पीय अंदाजाची किंवा पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्यांची छाननी करण्याचा व विधानसभेने त्यात असलेली अनुदाने अगोदरच मंजूर केली असली तरीही त्याबाबत सल्ला देण्याचा समितीस हक्क आहे.

परंतु समिती, या नियमान्वये सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या कक्षेत येत असतील अशा सार्वजनिक उपक्रमासंबंधीची आपली कामे पार पाडणार नाही.

अंदाज समितीचे अधिकार व कार्यपध्दती - २१० - समितीला, तिने छाननी करावयाच्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात अधिकाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेता येईल किंवा तज्ञांकडून पुरावा घेता येईल. समितीपुढे दिलेला कोणताही पुरावा गुप्त वा गोपनीय समजणे हे समिती प्रमुखांच्या स्वेच्छानिर्णयावर अवलंबून असेल.

(ब) महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम

महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम २०८ मध्ये अंदाज समितीवरील विधानपरिषदेच्या सदस्यांच्या प्रतिनिधीत्वाबाबत पुढीलप्रमाणे तरतुद केली आहे.

अंदाज समिती - २०८ - दरवर्षी विधानपरिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, विधानसभेने केलेल्या नियमान्वये स्थापन केलेल्या अंदाज समितीवर प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, सभापती जास्तीत जास्त सहा सदस्य नामनिर्देशित करतील.

परंतु समिती, सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या कक्षेत येत असतील अशा सार्वजनिक उपक्रमासंबंधीची कामे पार पाडीत नाही. समितीला, तिने छाननी करावयाच्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात अधिकाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेता येते किंवा तज्ञांकडून पुरावा घेता येतो.

अंदाज समितीचे कामकाज -- अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या वेगवेगळ्या बाबींवरील आर्थिक तरतुदी, त्यामगील उद्दिष्टे साध्य झाली किंवा कसे, याची तपासणी झाली नसल्यास तत्संबंधी कारणे व या अनुषंगाने सखोल आढावा घेऊन शासनाने करावयाच्या प्रशासकीय व आर्थिक उपाययोजनासंबंधी अंदाज समिती विशेष लक्ष पुरविते. समितीच्या शिफारशी शासनावर बंधनकारक नसल्या तरी शासनाला त्या विचारात घ्याव्या लागतात. लोकलेखा समिती व अंदाज समिती या दोन प्रमुख आर्थिक समित्या मानल्या जातात. **लोकलेखा समितीचे परीक्षण हे अर्थसंकल्पात केलेली तरतूद खर्च झाल्यानंतर होते. परंतु अंदाज समितीचे परीक्षण, तरतूद खर्च होत असतांना वा तरतूद खर्च होण्यापूर्वी होते.**

समितीला एक किंवा अधिक उप समित्या नेमता येतात. अशा प्रत्येक उप-समितीकडे निर्णयार्थ पाठविण्यात येणाऱ्या कोणत्याही बाबींची तपासणी करण्यासाठी अविभक्त समितीच्या शक्ती असतात आणि अशा उप समित्यांच्या अहवालास जर संपूर्ण समितीच्या बैठकीत अनुमती दिलेली असेल तर संपूर्ण समितीचे अहवाल आहेत असे मानले जाते. उप समितीकडे कोणतीही बाब निर्णयासाठी पाठविण्याच्या आदेशात चौकशी करावयाचा मुद्दा किंवा मुद्दे स्पष्टपणे नमूद केले जातात आणि उप समितीच्या अहवालाचा संपूर्ण समितीकडून विचार करण्यात येतो.

मतदान पूर्व छाननी पध्दती -- समितीने मतदान पूर्व छाननीची पध्दती १९७६ मध्ये अवलंबिली होती. अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर सर्वसाधारण चर्चा होऊन वित्त मंत्र्यांनी मांडलेल्या प्रस्तावानुसार अर्थसंकल्प अंदाज समितीकडे तपासणी व छाननीसाठी पाठविला जातो व समितीने एका ठराविक तारखेस अहवाल सादर करावयाचा असतो. अधिवेशन काळात समितीस तपासणीचे काम पूर्ण करून ठराविक तारखेस अहवाल सादर करता यावा म्हणून चार महिन्यांसाठी लेखानुदान घेण्याची प्रथा होती. ही प्रथा सन १९७६-७७, ७७-७८, ७९-८० मध्ये अवलंबिण्यात आली. सन १९७८-७९ मध्ये सार्वजनिक निवडणुकीचे वर्ष असल्यामुळे ही प्रथा पाळण्यात आली नाही. तदनंतर १९८१-८२ पासून ही पध्दती बंद करण्यात आली. तथापि, सन १९८७-८८ व ८८-८९ या कालावधीत ही पध्दती पुन्हा अवलंबिण्यात

आली. मात्र सन १९८९-९० नंतर या पध्दतीचा अवलंब केला गेला नाही. महाराष्ट्र विधानसभेच्या या अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा पध्दतीच्या अनुषंगाने पुढे लोकसभेमध्ये (Standing Committee) पध्दत अस्तित्वात आली या अनुषंगाने या विधानसभेचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

हया प्रथेऐवजी अर्थसंकल्पाची छाननी आता खालील पध्दतीने तीन टप्प्यात करण्यात येते.

पहिला टप्पा :-- वर्षाच्या सुरुवातीला त्या वर्षाच्या अर्थसंकल्पातील काही प्रमुख नवीन बाबींची तपासणी करण्यांत येते. तपासणीसाठी नवीन बाबींची निवड करताना सर्व विभागांच्या प्रमुख नवीन बाबी विचारात घेतल्या जातील असे पाहिले जाते. विभागाकडून अधिक माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली तयार करण्यात येते. ही माहिती प्राप्त झाल्यानंतर सदर माहितीचा अभ्यास करून विभागीय सचिवांच्या साक्षीसाठी दुसरी प्रश्नावली तयार करण्यात येते. तदनंतर विभागीय सचिवांच्या साक्षी घेऊन अहवाल तयार केला जातो. यासंबंधीचा अहवाल पावसाळी अधिवेशनात सादर करण्यात येतो जेणेकरून आगामी वर्षासाठी अर्थसंकल्प तयार करताना अहवालात अंतर्भूत असलेल्या सूचना/शिफारशी यांची शासनाला त्वरित दखल घेता येईल. या शिफारशीची दखल शासनाने घेतली आहे काय, या बाबींचे परिक्षण समितीने केल्यानंतर त्याचा अहवाल त्याच वित्तीय वर्षामध्ये नवीन अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर सादर केला जातो.

दुसरा टप्पा - प्रत्येक वर्षी सर्व विभागांची तपशीलवार तपासणी करणे शक्य नसते. दरवर्षी दोन/तीन प्रमुख विभाग (कोअरसेक्टर डिपार्टमेंट्स) व दोन/तीन उर्वरित विभाग (नॉन-कोअर सेक्टर डिपार्टमेंट्स) यांची तपशीलवार छाननी करण्यात येते. याचप्रमाणे विधानसभेच्या पाच वर्षांच्या कार्यकाळात सर्व विभागांची तपशीलवार तपासणी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अभ्यासगट निर्माण करून/एकत्रितपणे या विभागांच्या तरतुदींची तपशीलवार छाननी करून एक प्रश्नावली तयार करण्यात येते. "कार्यक्रम अंदाजपत्रक" या प्रकाशनाचा याबाबतीत अतिशय उपयोग होतो. प्रश्नावलीची उत्तरे/माहिती विभागाकडून आल्यानंतर माहितीचा अभ्यास करून विभागीय सचिवांच्या साक्षीसाठी दुसरी प्रश्नावली तयार करण्यांत येते. तदनंतर विभागीय सचिवांची साक्ष घेऊन अहवाल तयार केला जातो.

तिसरा टप्पा :- पूर्वीच्या अहवालात समाविष्ट असलेल्या शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाहीची तपशीलवार तपासणी या टप्प्यात केली जाते. या "अनुपालन" अहवालावरील कार्यवाहीचा अहवाल समितीकडून तयार केला जात नाही. सर्वसाधारणपणे कामाच्या सोयीसाठी दुसऱ्या व तिसऱ्या टप्प्याचे काम एका वेळी केले जाते.

अंदाज समितीने निरनिराळ्या विभागाशी संबंधित महत्त्वाच्या विषयांवर अभ्यासपूर्ण असे अहवाल सभागृहास सादर केलेले आहेत.

उदाहरणार्थ :-

- (१) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (शिक्षण विभाग) यासंबंधीचा सत्ताविसावा अहवाल, १९७८.
- (२) अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाचे सुलभीकरण (वित्त विभाग) यासंबंधीचा चौदावा अहवाल, १९९४.
- (३) विधानमंडळास पुरवणी मागण्या पूर्ण रुपये हजारांत सादर करण्याबाबत वित्त विभागाने अंदाज समितीच्या मान्यतेसाठी पाठविलेल्या प्रस्तावाच्या संदर्भातील अहवाल (वित्त विभाग) या संबंधीचा नववा अहवाल, १९९७.
- (४) राज्य शासनाच्या "झुणका भाकर" योजनेसंबंधी अहवाल (अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग) या संबंधीचा अकरावा अहवाल, १९९७.
- (५) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमासंबंधी (पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग) या संबंधीचा सतरावा अहवाल, १९९८.
- (६) एकाधिकार कापूस खरेदीसंबंधी अहवाल (सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग) यासंबंधीचा एकोणिसावा अहवाल, १९९८.
- (७) राज्यातील औद्योगिक व कामगार न्यायालये, न्यायालयातील रिक्त पदे व प्रलंबित प्रकरणे याबाबतचा पाचवा अहवाल, डिसेंबर, २०००.
- (८) राज्यातील पिके, पर्यायी पिके, खते व खतांचा वापर, पिकांचे उत्पादन व उत्पादन क्षमता यासंबंधीचा आठवा अहवाल, एप्रिल, २००१.
- (९) शालेय पोषण आहार योजना याबाबतचा नववा अहवाल, एप्रिल, २००१.
- (१०) राज्यातील धरणे व कालवे यामधील पाण्याचा झिरपा, पाझर, वहनव्यय, बाष्पीभवन, चोरी इत्यादी मार्गाने होणारे नुकसान याबाबतचा दहावा अहवाल, जुलै, २००१.
- (११) अर्थसंकल्प पारदर्शक व जनसुलभ करण्याबाबतच्या समितीच्या अहवालावरील अकरावा अहवाल, ऑगस्ट २००१.
- (१२) राज्यातील क्षारपड जमिनीसंबंधी बावीसाव्या अहवालातील (१९९८-९९) शिफारशीवरील अनुपालन अहवाल, डिसेंबर २००२.
- (१३) शिवछत्रपती क्रीडापीठ, महाळुंगे-बालेवाडी, जिल्हा पुणे याबाबतचा सोळावा अहवाल, जुलै २००३.

(१४) सर्व शिक्षण अभियानांतर्गत राज्यातील मुलामुलींना मोफत पुस्तके पुरविण्याच्या योजनेबाबतचा अठरावा अहवाल, डिसेंबर २००३.

(१५) सन २००३-२००४ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह [पर्यटन] विभागाच्या "शिवनेरी किल्ला आणि त्याच्या सभोवताली सुशोभिकरण करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात विसावा अहवाल, मार्च २००४.

(१६) अर्थसंकल्पातील प्रधान लेखाशीर्षे २२३५ व ७६१० ही संबंधित विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांत न दर्शविता पूर्वीप्रमाणेच सर्व विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात दर्शविण्याबाबत वित्त विभागाने पाठविलेल्या अनौपचारिक संदर्भावरील एकविसावा अहवाल, मार्च २००४.

*****

अंदाज समितीने सन २००४ ते २००९ या कालावधीत २७ व २००९ ते २०१४ या कालावधीत ३३ तर सन २०१४ ते २०१९ या कालावधीत ३ निरनिराळ्या विभागाशी संबंधीत महत्वाच्या विषयावर अहवाल सभागृहास सादर केले :-

सन २००४ ते २००९

(१) महाराष्ट्र अभियांत्रिकी संशोधन संस्था (मेरी) नाशिक या संस्थेबाबतचा पहिला अहवाल, डिसेंबर, २००५

(२) जलसंपदा विभागांतर्गत जल व भूमी व्यवस्थापनक संस्था (वाल्मी), औरंगाबाद व संस्थेबाबतचा दूसरा अहवाल, डिसेंबर, २००५

(३) यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) पुणे या प्रशिक्षण संस्थेबाबत तिसरा अहवाल, डिसेंबर, २००५

(४) सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना याबाबत चौथा अहवाल, मार्च, २००६

(५) सन २००३-२००४ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह (पर्यटन) विभागाच्या "शिवनेरी किल्ला आणि त्याच्या सभोवताली सुशोभिकरण करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधातील समितीच्या विसाव्या अहवालातील (२००३-२००४) शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कारवाईबाबत पाचवा अनुपालन अहवाल, एप्रिल २००६

(६) सन २००६-२००७ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात सहावा अहवाल, जुलै, २००६

(७) राज्यातील पोलीस दल-गृह विभाग या विषयाबाबत सातवा अहवाल, डिसेंबर, २००६

(८) सन २००६-२००७ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या "योजनेतर योजनेकडे हस्तांतरित केलेल्या योजनांतर्गत योजनेचा बांधील खर्च म्हणून शालेय आरोग्य तपासणी कार्यक्रमासाठी तरतूद करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात आठवा अहवाल, डिसेंबर, २००६

(९) राज्यातील गृहनिर्माणाच्या संदर्भात करण्यात येणारी तरतूद, प्रत्यक्ष खर्च आणि महाराष्ट्र गृहनिर्माण क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) तर्फे राबविण्यात येणाऱ्या योजना यासंबंधीचा अहवाल, डिसेंबर, २००६

(१०) राज्यातील पर्यटनाच्या संदर्भात करण्यात येणारी तरतूद, प्रत्यक्ष खर्च व महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या योजना या संबंधीचा अहवाल, डिसेंबर, २००६

(११) सन २००७-२००८ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सार्वजिक बांधकाम विभागाच्या "राज्यातील विविध ठिकाणच्या तहसील कार्यालयांसाठी प्रशासकीय इमारतीच्या बांधकामासाठी शासनाने केलेल्या तरतुदीबाबत" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अकरावा अहवाल, डिसेंबर, २००७

(१२) अर्थसंकल्पातील प्रधान लेखाशीर्षे २२३५ व ७६१० ही संबंधित विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात न दर्शविता पूर्वीप्रमाणेच सर्व विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात दर्शविण्याबाबत वित्त विभागाने पाठविलेल्या अनौपचारिक संदर्भाबाबतच्या समितीच्या एकविसाव्या (सन २००३-२००४) अहवालावरील बारावा अनुपालन अहवाल, डिसेंबर, २००७

(१३) महाराष्ट्र अभियांत्रिकी संशोधन संस्था (मेरी) नाशिक या संस्थेबाबतच्या पहिल्या अहवालातील (२००५-२००६) शिफारशींवर शासनाकडून प्राप्त झालेल्या कार्यवाही संदर्भातील तेरावा अनुपालन अहवाल, डिसेंबर, २००७

(१४) जलसंपदा विभागांतर्गत जल व भूमी व्यवस्थापन संस्था (वाल्मी), औरंगाबाद या संस्थेबाबतच्या दुसऱ्या अहवालातील (२००५-२००६) शिफारशींवर शासनाकडून प्राप्त झालेल्या कार्यवाही संदर्भातील चौदावा अनुपालन अहवाल., डिसेंबर २००७

(१५) जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी नियोजन विभागामार्फत अर्थसंकल्पित करून तो जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत कार्यान्वयीन यंत्रणांना वितरित करण्याच्या सुधारित कार्यपद्धतीबाबत नियोजन विभागाने पाठविलेल्या प्रस्तावासंदर्भातील पंधरावा अहवाल, एप्रिल २००८

(१६) पुंरदर किल्ल्याचे (जिल्हा पुणे) जतन व संवर्धन करणे तसेच किल्ल्यावर संभाजी महाराजांचे स्मारक उभारणे याबाबत शासनाच्या आर्थिक तरतुदी संदर्भात समितीचा अहवाल, एप्रिल २००८

(१७) गृह विभागांतर्गत राज्यातील पोलीस दल, पोलिसांच्या विविध अडचणी याबाबत समितीच्या सातव्या (२००५-२००६) अहवालातील शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाही संदर्भातील समितीचा सतरावा अनुपालन अहवाल, एप्रिल २००८

(१८) एस.टी. व शहर बसने प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांकडून मिळणाऱ्या अधिभाराची रक्कम आदिवासी विभागातील कुपोषित बालके व माता यांचे संगोपनाकरिता खर्च करणेबाबत समितीचा अठरावा अहवाल, एप्रिल २००८

(१९) राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासंदर्भात राज्य शासनाकडून करण्यात येत असलेली आर्थिक तरतूद, केंद्र शासनाकडून उपलब्ध होणारे अनुदान यावर समितीचा एकोणीसावा अहवाल, जुलै, २००८

(२०) वान्द्रे-वरळी सागरी मार्ग प्रकल्पाचे बांधकाम या विषयासंदर्भातील विसावा अहवाल, डिसेंबर, २००८

(२१) कोल्हापूर चित्रनगरीचे पुनरुज्जीवन करणे या विषयासंदर्भातील एकविसावा अहवाल, डिसेंबर २००८

(२२) बेलापूर गावठाण (नवी मुंबई) किल्ल्याचे जतन व संवर्धन करणे या विषयासंदर्भातील बाविसावा अहवाल, डिसेंबर २००८

(२३) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवघर मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प, (कुर्ली-घोणसरी (फोंडा) धरण), नरडवे मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प (महंमदवाडी) धरण तसेच तिलारी आंतरराज्य पाटबंधारे प्रकल्प या विषयासंदर्भातील तेविसावा अहवाल, डिसेंबर २००८

(२४) पुरंदर तालुक्यातील ऐतिहासिक स्थळे/पुरातन मंदिरे यांचे जतन व संवर्धन तसेच क्रांतीकारक व थोर विभुतींची स्मारके उभारणे याकरिता शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च याबाबत समितीचा चौविसावा अहवाल, जून २००९

(२५) हवेली तालुक्यातील (जि.पुणे) मौजे फुरसुंगी व उरळी देवाची येथील घन कचरा डेपो, राज्य मार्ग परिवहन महामंडळा अंतर्गत बसस्थानक सुधारणा तसेच तालुका क्रीडा संकुल याबाबत शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च याबाबत समितीचा पंचविसावा अहवाल, जून २००९

(२६) पुणे जिल्ह्यातील गुंजवणी प्रकल्प, निरा देवघर प्रकल्प, पुरंदर उपसा सिंचन योजना व जनाई शिरसाई उपसा सिंचन योजना याकरिता शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च व त्यासंदर्भात उपाययोजना सुचविणे याबाबत समितीचा सव्विसावा अहवाल, जून २००९

(२७) महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी, जिल्हा अहमदनगर या कृषि विद्यापीठास राज्य/केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेले अनुदान व प्रत्यक्ष खर्च यासंदर्भातील समितीचा सत्ताविसावा अहवाल, जून २००९

सन २००९ ते २०१४

(१) सन २०१०-२०११ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात पहिला अहवाल, जुलै, २०१०

(२) सन २०१०-२०११ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधातील दुसरा अहवाल, डिसेंबर, २०१०

(३) सन २०१०-२०११ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधातील तिसरा अहवाल, डिसेंबर, २०१०

(४) सन २०१०-२०११ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या आदिवासी विकास विभागाशी संबंधित खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधातील चौथा अहवाल, डिसेंबर, २०१०

(५) प्रादेशिक मनोरुग्णालय पुणे, ठाणे, रत्नागिरी व नागपूर येथील मनोरुग्णालयांना शासनाकडून मिळणारे अनुदान व निधी, त्यानुसार मनोरुग्णांवर होणारे उपचार व रुग्णांना मिळणाऱ्या सोयीसुविधा या विषयासंदर्भातील पाचवा अहवाल, डिसेंबर, २०१०

(६) १३ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार व केंद्र शासनाच्या निर्देशान्वये अर्थसंकल्पाच्या मुळ दस्तऐवजासोबत राज्याच्या विविध प्रशासकीय विभागामार्फत पंचायत राज संस्थांना व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानाची जिल्हानिहाय तपशिल दर्शविणारी पुरवणी लावणेबाबत ग्रामविकास विभाग व नगरविकास विभागांनी पाठविलेल्या प्रस्तावासंदर्भातील सहावा अहवाल, एप्रिल, २०११

(७) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यातील औद्योगिक विकास क्षेत्र, उद्योजकांना उपलब्ध करण्यात येणाऱ्या सोई-सुविधा व याकरीता शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद, झालेला प्रत्यक्ष खर्च व त्यासंदर्भात उपाययोजना सुचविणे या संदर्भातील सातवा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(८) सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यातील अनुक्रमे तारकर्ली व गणपतीपुळे पर्यटन स्थळांच्या विकासासंदर्भात राज्य/केंद्र शासन व वित्तीय संस्था इ. कडून प्राप्त झालेला निधी, करण्यात आलेली तरतूद, झालेला खर्च व पर्यटकांना देण्यात येणाऱ्या सोई-सुविधा यासंदर्भातील आठवा अहवाल, ऑगस्ट २०११

(९) नागपूर येथील इंदिरा गांधी शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालयास राज्य व केन्द्र शासन, वित्तीय आयोग इ.कडून प्राप्त निधी व झालेला विनियोग व रुग्णांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधा यासंदर्भातील नववा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१०) मुंबई महानगर प्रदेश विकास (MMRDA) प्राधिकरणातर्फे जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण अभियान (JNNURM) याअंतर्गत राबविण्यात येत असलेले विविध प्रकल्प/योजनांकरिता राज्य /केंद्र शासन व वित्तीय संस्था इ.कडून प्राप्त निधी व झालेला विनियोग यासंदर्भातील दहावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(११) नागपूर येथील नागपूर महानगरपालिके अंतर्गत राबविण्यात येत असलेले प्रकल्प / कामे, इ. बाबत राज्य व केंद्र शासन व अन्य वित्तीय संस्था यांचेकडून प्राप्त झालेला निधी,

करण्यात आलेल्या आर्थिक तरतुदी, झालेला खर्च व त्याबाबत उपाययोजना सूचविणे या संदर्भातील समितीचा अकरावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१२) पुणे महानगरपालिकेमार्फत शहरात राबविण्यात येणारे प्रकल्प / योजना वा कामे यासाठी राज्य / केंद्र शासन व अन्य वित्तीय संस्था / आयोग यांचेकडून प्राप्त झालेला निधी व झालेला विनियोग या संदर्भातील समितीचा बारावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१३) जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई येथील इस्माईल युसुफ शासकीय महाविद्यालयातील विकास कामे व शैक्षणिक सोई-सुविधासंदर्भात राज्य/केंद्र शासन तसेच अन्य संस्थांकडून मिळालेला निधी व झालेला विनियोग त्याबाबत उपाययोजना सूचविणे याबाबत समितीचा तेरावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१४) पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिके अंतर्गत राबविण्यात येत असलेले प्रकल्प / कामे / नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या सोई-सुविधा इत्यादीबाबत करण्यात आलेल्या आर्थिक तरतुदी, झालेला खर्च व त्याबाबत उपाययोजना सूचविणे या विषयावरील समितीचा चौदावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१५) पिंपरी-चिंचवड नवनगर विकास प्राधिकरणा अंतर्गत राबविण्यात येत असलेले प्रकल्प / कामे / नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या सोई-सुविधा इत्यादीबाबत करण्यात आलेल्या आर्थिक तरतुदी, झालेला खर्च व त्याबाबतची सद्यःस्थिती या विषयावरील समितीचा पंधरावा अहवाल, ऑगस्ट, २०११

(१६) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या नियोजन विभाग व वित्त विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात सोळावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(१७) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या वैद्यकीय शिक्षण व औषधिद्रव्ये विभाग व रोजगार व स्वयंरोजगार विभाग या विभागांच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात सतरावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(१८) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या विधि व न्याय व सामान्य प्रशासन विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अठरावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(१९) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाच्या नवीन बाबीसंदर्भात एकोणिसावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(२०) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग व उद्योग, ऊर्जा व कामगार (उद्योग) विभाग या विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात विसावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(२१) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या आदिवासी विकास विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात एकविसावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(२२) सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात बाविसावा अहवाल, डिसेंबर, २०११

(२३) डॉ.बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठ, दापोली, जि.रत्नागिरी या कृषि विद्यापीठास राज्य / केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेले अनुदान, झालेला प्रत्यक्ष खर्च, राबविण्यात येणारे प्रकल्प यासंदर्भातील समितीचा तेविसावा अहवाल, एप्रिल, २०१२

(२४) पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासंदर्भात राज्य शासनाकडून करण्यात येत असलेली तरतूद, केंद्र शासनाकडून उपलब्ध होणारे अनुदान याबाबत समितीच्या एकोणिसाव्या (२००७-२००८) अहवालातील शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाही संदर्भातील समितीचा चौविसावा अनुपालन अहवाल, एप्रिल, २०१२

(२५) "कोल्हापूर चित्रनगरीचे पुनरुज्जीवन करणे" याबाबत समितीच्या एकविसाव्या (२००८-२००९) अहवालातील शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाही संदर्भातील समितीचा पंचविसावा अनुपालन अहवाल, एप्रिल, २०१२

(२६) गोरेगाव (मुंबई) येथील आरे दुग्धवसाहत व त्या परिसरातील आदिवासींना सोई सुविधा पुरविणे व या वसाहतीतील जमिनीचा होत असलेला वापर याबाबतचा सव्विसावा अहवाल, डिसेंबर, २०१२

(२७) मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणी या कृषि विद्यापीठास राज्य/केंद्र शासनाकडून प्राप्त

झालेले अनुदान, झालेला प्रत्यक्ष खर्च, राबविण्यात येणारे प्रकल्प यासंदर्भातील समितीचा सत्ताविसावा अहवाल, डिसेंबर, २०१२

(२८) माहिम (मुंबई) येथील नवीन पोलीस वसाहतीबाबत समितीचा अठ्ठाविसावा अहवाल, डिसेंबर, २०१२

(२९) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळांतर्गत नांदेड व परभणी औद्योगिक क्षेत्राबाबत समितीचा एकोणतिसावा अहवाल, एप्रिल, २०१३

(३०) नांदेड-वाघाळा महानगरपालिके अंतर्गत शहरात राबविण्यात येत असलेले विविध प्रकल्प/योजना व विकासाची कामे यासंदर्भातील समितीचा तिसावा अहवाल, एप्रिल, २०१३

(३१) राज्यातील विविध ठिकाणी असलेली पाणी टंचाई व दुष्काळ निवारणाच्या दृष्टीने शासनाकडून करण्यात आलेल्या विविध उपाययोजनासंदर्भातील एकतिसावा अहवाल, ऑगस्ट, २०१३

(३२) पुणे येथील औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, औंध, शासकीय तंत्रनिकेतन व शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालयासंदर्भातील समितीचा बत्तिसावा अहवाल, ऑगस्ट, २०१३

(३३) गोरेगाव (मुंबई) येथील दादासाहेब फाळके चित्रनगरी संदर्भातील समितीचा तेहत्तिसावा अहवाल, डिसेंबर, २०१३

सन २०१४ ते २०१९

(१) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेस केंद्र व राज्य शासन यांचेकडून प्राप्त झालेला निधी, झालेला खर्च व योजनेच्या सद्यःस्थितीसंदर्भातील समितीचा पहिला अहवाल

(२) सन २०१७-१८ पासून योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रिकरणामुळे अनुसरून विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाच्या रचनेत करावयाच्या बदल तसेच सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग व आदिवासी विकास विभागाकडील जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी स्वतंत्र अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाद्वारे अर्थसंकल्पीत करण्यासाठी मान्यता मिळणेबाबत वित्त व नियोजन विभागाच्या प्रस्तावासंदर्भातील समितीचा दुसरा अहवाल

(३) सन २०१८-२०१९ पासून विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांच्या रचनेतील बदलास तसेच अर्थसंकल्प निवेदन खंड-१ बंद करण्यासाठी मान्यता मिळणेबाबत वित्त विभागाच्या प्रस्तावासंदर्भातील समितीचा तिसरा अहवाल

अंदाज समितीच्या काही महत्त्वाच्या शिफारशी

सन २००४-२००९

(१) कृषि विभागासाठी खात्याच्या अर्थसंकल्पात मोठ्या प्रमाणात तरतूद केल्याशिवाय राज्यातील शेतकरी वर्गाचा व कृषि उत्पादनाचा विकास होणार नाही. म्हणून राज्य शासनाच्या दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पामध्ये कृषि विभागासाठीच्या तरतूदी एकूण रकमेच्या किमान १० टक्के पर्यंत करण्याची आवश्यकता आहे. असे समितीचे मत आहे. शासनाने याबाबत अतिशय गांभिर्याने विचार करून पुढील वर्षीच्या अर्थसंकल्पात कृषि विभागासाठी किमान १० टक्के रकमेची तरतूद करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

कृषि उत्पादनाचा संबंध कृषि विभागाशी येतो. तथापि, कृषि उत्पादनाला बाजारपेठ मिळण्याची बाब ही पणन विभागांतर्गत येते. या दोन बाबी वेगवेगळ्या विभागात येत असल्यामुळे त्यांचा एकमेकांशी समन्वय राहत नाही व पर्यायाने शेतक-यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळत नाही व त्यांचे आर्थिक नुकसान होते. सबब, कृषि मालावर प्रक्रिया, विक्री, इ.पणन विभागातील बाबी कृषि विभागाच्या अंतर्गत आणण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी कृषि मालावर प्रक्रिया विक्री व तदनुषंगीक बाबी कृषि विभागांतर्गत आणण्यात याव्यात असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. सध्या सहकार व वस्त्रोद्योग विभागांतर्गत असलेला पणन विषय हा कृषि विभागांतर्गत आणल्यास तो योग्य होईल असे मत कृषि सचिवांनी देखील समितीच्या साक्षीच्या बैठकीत व्यक्त केले आहे. **तेव्हां सहकार व वस्त्रोद्योग विभागून पणन विषय काढून तो कृषि विभागास जोडण्यात यावा अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

राज्यामध्ये हिरवळीचे खत, कर्पोस्ट खत व गांडुळ खताचा वापर वाढविण्यासाठी अनुदान देण्याची योजना अस्तित्वात नाही. केंद्र पुरस्कृत गळीत धान्य विकास कार्यक्रम व कडधान्य विकास कार्यक्रम यातून शेतक-यांना जैविक खताच्या अनुदानावर वाटप केले जाते. केंद्र पुरस्कृत योजनेतील उपलब्ध अनुदानाच्या मर्यादेतच हा कार्यक्रम राबवावा लागतो. त्यामुळे जैविक खताचा कार्यक्रम शेतक-यांकडून प्राप्त झालेल्या मागणीवरच अवलंबून असतो. एकूण रासायनिक खताच्या अति वापरामुळे राज्यातील नापीक जमिनीचे वाढते क्षेत्र हे एक कृषि विभागापुढील भविष्यातील फार मोठे आव्हान आहे. मात्र त्या प्रमाणत शासनाच्या पातळीवरील विविध यंत्रणेचे याकडे पुरेसे लक्ष वा गांभीर्य असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले नाही. ही एक अत्यंत गंभीर समस्या असून येत्या काही वर्षात ही समस्या आक्राळ-विक्राळ स्वरूप धारण करण्याची शक्यता आहे. याबाबत वेळीच लक्ष देऊन ह्या समस्येवर परिणामकारक उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता समितीला वाटते. **या समस्येचा धोका लक्षात घेऊन अर्थसंकल्पातसुध्दा या योजनेवर काही विशिष्ट अशी तरतूद करण्याची निकड समितीला**

वाटते, व केंद्र पुरस्कृत योजनेवर अवलंबून न राहता राज्यातील अर्थसंकल्पातसुध्दा रासायनिक खतांच्या अति वापरामुळे शेती व्यवसायावर झालेले परिणाम व त्यावर उपाय या संदर्भात एक वेगळी अशी भरीव आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्यात यावी तसेच याबाबत एक योजनाआखून कालबद्ध अंमलबजावणी करावी अशीही समितीची शिफारस आहे. सेंद्रिय खतांचा मोठया प्रमाणावर वापर करण्यासाठी राज्यातील शेतक-यांची मानसिकता तयार करण्याची आणि त्यादृष्टीने सदर खतांचा राज्यातील ग्रामीन भागातील शेतक-यांमध्ये प्रसार करण्याची नितांत गरज आहे. शासनाने या संदर्भात देखील एक योजना आखावी अशी समितीची शिफारस आहे.

महाराष्ट्र राज्यात उत्पादित होणाऱ्या कांद्यामध्ये मात्र उपरोक्त दोन्ही दोष असल्याचे कृषि सचिवांनी समितीच्या बैठकीत स्पष्ट केले. यासाठी राज्यातील कृषि विद्यापीठांनी कांद्याची निरनिराळ्या टिकावू व जास्त उत्पन्न देणाऱ्या जातीबाबत संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे. महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने या संदर्भात संशोधन करून सुवर्ण नावाची एक नवीन कांद्याची जात शोधून काढली आहे. तथापि, या संदर्भात अधिक संशोधन होण्याची गरज आहे. राज्यामध्ये कांद्याचे उत्पादन फार मोठया प्रमाणावर होत असल्याने कांदा उत्पादकांना त्यांच्या कांद्यासाठी योग्य दर मिळाल्यास ते त्यांच्या हिताचे ठरेल. म्हणून परदेशात निर्यातयोग्य कांद्याच्या जाती शोधण्यासाठी राज्यातील कृषि विद्यापीठांनी संशोधन करण्याची योजना आखावी अशी समितीची शिफारस आहे.

बियाणांसंदर्भात भारत सरकारचा १९६६ चा सीड ॲक्ट आहे. एखाद्या खाजगी कंपनीने "टूथ फूल" या सदराखाली बियाणे बाजारात विक्रीसाठी आणले आणि त्या बियाणांच्या जाती जरी प्रमाणित नसल्या तरी सदरहू कायदा केंद्र शासनाचा असल्यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांची फसवणूक झाल्याचे निदर्शनास आले तरी काही कारवाई करू शकत नाही. यासाठी राज्यात घडणाऱ्या अशा गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्य शासनाचा स्वतंत्र बियाणे कायदा करावयाचा राज्य शासनाने ठरविले आहे. सदरहू कायदा अंमलात आल्यानंतर महाराष्ट्रात विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक बियाणांची राज्य सरकारकडे नोंद करणे बंधनकारक होणार आहे. खाजगी बियाणे कंपनीकडून राज्यातील शेतकऱ्यांची फार मोठया प्रमाणावर फसवणूक आहे. ही फसवणूक टाळण्यासाठी व खाजगी बियाणे उत्पादकावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्य शासनाचा स्वतंत्र बियाणे कायदा राज्य शासनाने लवकरात लवकर तयार करून अंमलात आणावा अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती २०००-२००१ आठवा अहवाल, राज्यातील पिके, पर्यायी पिके, खते व खतांचा वापर, पिकांचे उत्पादन व उत्पादन क्षमता अहवाल - पृ.क्र.-८६,८८,९७)

(२) शालेय शिक्षण विभागाच्या दिनांक ११ सप्टेंबर २००३ रोजीच्या पत्राद्वारे केंद्र शासनास ओबीसी व बीपीएल अंतर्गत येणाऱ्या मुलांच्या योजनेत समावेश करण्याबाबत निकषात सुधारणा करण्याची विनंती करण्यात आली आहे. **एकाच वर्गातील काही मुलांना मोफत पुस्तके मिळतात आणि काही विद्यार्थ्यांना मिळत नाहीत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये दुजाभाव निर्माण होतो सदर योजनेमुळे लहान मुलांच्या बालमनावर विपरित परिणाम होऊन बालपणीच सामाजिक विषमतेची भावना निर्माण होण्याची भीती समिती सदस्यांनी साक्षीच्या बैठकीत व्यक्त केली आहे.** वास्तविक पाहता या योजनेचा लाभ न मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या लाभ मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या पाहता अत्यंत अल्प अंदाज ४८ लाख एवढी आहे. त्या सर्व विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे संच द्यावयाचे झाल्यास त्यासाठी येणाऱ्या खर्चाची रक्कम शालेय शिक्षण विभागाच्या अर्थसंकल्पाची एकूण रक्कम पाहता अत्यंत अल्प स्वरूपाची म्हणजे अंदाजे ५० कोटी यापेक्षाही कमी आहे. या विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे संच देण्यासाठी ही रक्कम शासनाने आपल्या अर्थसंकल्पातून दिल्यास सदर योजनेमुळे मुलांमध्ये बालपणीच सामाजिक विषमतेची भावना निर्माण होणार नाही. त्या अनुषंगाने सदर योजनेत बदल करून योजनेची व्याप्ती वाएविण्याची आवश्यकता आहे. राज्यातील मुला-मुलींमध्ये कोणताही भेदभाव न करता ही योजना राज्यातील सर्व शाळांमधील अनुसूचित जाती/जमाती विमुक्त जाती/जमाती, इतर मागासवर्गीय यांचेसह सर्वच मुला-मुलींना लागू केल्यास ते सर्वार्थाने सामाजिक व शैक्षणिक विषमता दूर होईल. समाजात **एकजिनसीपणा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल पडणार आहे.** अशा आशयाची मागणी लोकप्रतिनिधींनी देखील शासनाकडे तसेच महाराष्ट्र विधानपरिषदेत केलेली आहे. त्या अनुषंगाने राज्य शासनातर्फे याबाबतचा प्रस्ताव तयार करून तो मंत्रीमंडळाच्या मान्यतेसाठी सादर करण्याची कार्यवाही चालू असल्याची माहिती विभागाने समितीला दिली आहे. तरी सदर प्रस्तावास त्वरेने मान्यता देऊन त्याची पुढील शैक्षणिक वर्षापासून अंमलबजावणी करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती २००३-२००४ अठरावा अहवाल, सर्व शिक्षण अभियानांतर्गत राज्यातील मुलामुलींना मोफत पुस्तके पुरविण्याच्या योजनेबाबत अहवाल - पृ.क्र.- ९)

(३) सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयामध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना. सदर योजना ही राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या रुग्णांना मोफत अथवा सवलतीच्या दराने आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आली आहे. तथापि, या योजनेची माहिती मात्र राज्यातील जनतेला कितपत आहे याबाबत समिती साशंक आहे. कारण सदर योजनेची प्रसिध्दी मात्र राज्यात विशेषतः ग्रामीण भागात केली नसल्याचे समितीला आढळून आले. ज्यांच्यासाठी ही योजना

तयार करण्यात आली आहे त्यांना या योजनेची माहिती उपलब्ध करून देणे हे राज्य शासनाचे कर्तव्य होते. सदर योजनेची फारशी प्रसिध्द न केल्याची कबुली सार्वजनिक आरोग्य विभागाने पुरविलेल्या माहितीवरून समितीला दिसून आली. हे पाहता राज्य शासन सदर योजनेबाबत किती उदासिन आहे हे दिसून येते. **दिवसेंदिवस प्रसिध्दी माध्यमे, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे इ. विविध अद्ययावत माध्यमांद्वारे सदर योजनेची प्रसिध्दी राज्य सर्वदूर भागात करणे आवश्यक आहे की, जेणेकरून या योजनेचा लाभ राज्यातील गरीब मागसलेल्या जनतेला होईल. तरी यासंदर्भात संबंधित शासकीय रुग्णालयाच्या प्रवेशद्वारीसुध्दा या योजनेची माहिती देणारा फलक लावणे आवश्यक आहे. शासनाच्या सदर योजनेची वर नमूद केल्याप्रमाणे प्रसिध्दी देण्याबाबत व प्रत्येक धर्मादाय रुग्णालयात सादर योजनेसंबंधी मुख्य प्रवेशद्वारी फलक लावण्याबाबत शासनाने योजना आखून त्याची विनाविलंब अंमलबजावणी करावी, अशी समितीची शिफारस आहे.**

(अंदाज समिती २००५-२००६ चौथा अहवाल सन २००५-२००६ या वर्षाच्या सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना याबाबत अहवाल - पृष्ठ क्रमांक २३)

सन २००९-२०१४

(१) नक्षलग्रस्त भागातील तरुणांची पोलीस दलात भरती करण्याबाबत :-

राज्यात नक्षलग्रस्त भागात नक्षलवाद्यांच्या होत असलेल्या हिंसक कारवाया व त्या भागातील कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न व तेथील परिस्थिती काबूत ठेवून निर्भयतेचे व सुरक्षितेचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी सध्याच्या परिस्थितीत अपुरे असणारे मनुष्यबळ तसेच राज्यातील इतरत्र भागातील पोलीस कर्मचारी / अधिकारी वा सुशिक्षित बेरोजगार यांची या नक्षलग्रस्त भागात सेवारत रहाण्याची नाखुषी याबाबत विचारणा केली असता राज्यामध्ये कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करताना सरसकट नियम आहेत नक्षलग्रस्त भागांमध्ये जोपर्यंत स्थानिक तरुणांना नोकरीत सामावून घेतले जात नाही तोपर्यंत हा प्रश्न सुटू शकणार नाही या भागातील साधारणपणे ७० टक्के लोक आदिवासी आहेत. नक्षलग्रस्त भागातील जास्तीत जास्त स्थानिक तरुणांना नोकरीमध्ये सामावून घेण्याची परवानगी मिळाली तर हा प्रश्न सुटू शकेल असे अप्पर मुख्य सचिवांनी सांगितले **अप्पर मुख्य सचिवांच्या मताशी समिती पूर्णतः सहमती दर्शवते व ज्याप्रमाणे डोंगरी व अतिदुर्गम भागातील शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी पूर्वी शिक्षक जात नसत त्यावेळी राज्य शासनाने शासन निर्णय काढून त्यानुसार अधिकाधिक स्थानिक तरुणांना नोकऱ्या दिल्या व त्यानिर्णयानुसार दहावी, अकरावी झालेल्या मुलांची शिक्षक**

या पदावर नियुक्ती केली गेली. त्यानंतर त्यांना डी.एड. व बी.एड. पूर्ण करण्याची परवानगी देण्यात आली. त्याचधर्तीवर नक्षलग्रस्त भागामध्ये देखील तेथील स्थानिक तरुणांची पोलीस पदावर भरती करण्यात यावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(अदांज समिती २०१०-११ तिसरा अहवाल, सन २०१०-२०११ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र. ३६)

(२) सन २००७ पूर्वी अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळाकडून ज्या लाभार्थ्यांनी कर्जे घेतली त्यापैकी काही लाभार्थ्यांनी कर्जाची परतफेड केली व ज्यांनी परतफेड केली नाही, त्यांची महामंडळाकडून कर्जे माफ करण्यात आली. मात्र ज्यांनी प्रामाणिकपणे कर्जाची परतफेड केली त्यांना कोणताही फायदा झालेला नाही उलट ज्यांनी कर्ज फेडले नाही, त्यांचे मात्र कर्ज माफ केले त्यामुळे त्यांचा फायदा झाला आहे. त्यामुळे ज्या लाभार्थ्यांनी कर्जाची प्रामाणिकपणे परतफेड केली त्यांना पुन्हा कर्ज देतांना त्यांच्या अर्जाचा प्राथम्यक्रमाने विचार करण्यात यावा तसेच त्यांनी परतफेड केलेल्या रकमेवरील वसूल केलेल्या व्याजाची रक्कम परत देता येईल याचा शासनाने गांभिर्याने विचार करावा तसेच यापुढे त्यांना देण्यात येणाऱ्या कर्जाऊ रकमेच्या व्याजाचा दर इतर लाभार्थ्यांपेक्षा २ टक्क्यांनी कमी करावा, अशीही समितीची शिफारस आहे.

(अदांज समिती २०१०-११ सतरावा अहवाल, सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या वैद्यकीय शिक्षण व औषधिद्रव्ये विभाग व रोजगार व स्वयंरोजगार विभाग या विभागांच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र.१५)

(३) आदिवासी भागात बदलत्या काळानुसार जुने कोर्स बंद करून नवीन कोर्सेस सुरु करण्याबाबत -

शासनाने सर्व जिल्ह्यांमध्ये औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था काढल्या आहेत. परंतु या संस्थांमध्ये शिकविले जाणारे अनेक कोर्सेस कालबाह्य झालेले आहेत. बदलत्या काळाबरोबर कोर्सेसही बदलले पाहिजेत व जुने कोर्सेस बंद केले पाहिजेत. आज वेगवेगळ्या प्रकारच्या टेक्निकल कोर्सेसची आवश्यकता आहे. परंतु, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमध्ये अनेक वर्षांपासून फिटर, नळजोडणी हे कोर्सेस शिकविले जात आहेत. आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे आहे. आदिवासी भागामध्ये जी साधनसंपत्ती आहे, त्या अनुषंगाने कोर्सेस सुरु केले पाहिजेत. या साधनसंपत्तीचा कसा उपयोग करून घेता येईल याचाही विचार केला पाहिजे. हस्तकला व

औषध निर्मिती यामध्येही काही कोर्सेस सुरु करता येतील तथापि, तसे न करता अन्य कोर्सेस सुरु केले जात आहेत परिणामी लोकजीवनाला सहाय्यभूत होतील असे कोर्सेस सुरु केले पाहिजेत असे समितीचे मत आहे. सबब, **आदिवासी लोक ज्या ठिकाणी राहतात तेथील परिसराला व परिस्थितीला अनुषंगून कोणते व्यवसाय करता येतील हे निश्चित करून तशा प्रकारचे शिक्षण देऊन त्यांना उपजीवीकेचे साधन उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. तरी त्यादृष्टीने शासनाने गांभिर्याने विचार करून तरी कार्यवाही करावी, अशी समितीची शिफारस आहे.**

(अदांज समिती २०१०-११ एकविसावा अहवाल, सन २०११-२०१२ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या आदिवीस विकास विभागाच्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र.२७)

(४) कृषि क्षेत्राचा विकास व्हावा, संशोधन व्हावे, हवामान, पर्जन्यमान, पिके, फळबागा, भाजीपाला, शेतीसाठी उपयुक्त अवजारे, खते, बि-बियाणे, इ. संदर्भात अभ्यास करून शेतकऱ्यांचा विकास व्हावा, पारंपारिकरित्या करण्यात येणारी शेती आधुनिक पध्दतीने करून उत्पादन वाढविता यावे यासाठी शासनाने विभाग निहाय कृषि विद्यापीठाची स्थापना केलेली असून या माध्यमातून मुलांना शिक्षणसुध्दा देण्यात येते. कृषि विद्यापीठांनी त्यांच्या क्षेत्रात येणारी पिके, फळबागा, भाजीपाला व इतर शेतीवर अवलंबून असणारे उद्योग यावर संशोधन, शेतकऱ्यांना आवश्यक असणारे वेगवेगळ्या प्रकारची अवजारे तयार करून त्याचा प्रसार करणे अपेक्षित आहे.

यासंदर्भात डॉ.बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठाने शेतकऱ्यांसाठी तयार केलेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या अवजारांची समितीने पाहणी केली असता शेतकऱ्यांसाठी अत्यंत उपयुक्त अवजारे विद्यापीठाने तयार केल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले. सदर अवजारे विद्यापीठामध्ये विक्रीसाठी ठेवण्यात आलेली होती. मात्र सर्वसामान्य शेतकरी विद्यापीठामध्ये जाऊन अवजारे विकत घेईल याची शाश्वती नाही. अनेक शेतकऱ्यांना विद्यापीठाने कोणती अवजारे तयार केली आहेत याची माहितीच होत नाही. तसेच सदर अवजारे बाजारात विक्रीसाठी अथवा शेतकऱ्यांच्या माहितीसाठी तयार केलेल्या अवजारांचा शेतकऱ्यांना उपयोग होत नाही. यास्तव कृषि विद्यापीठानी तयार केलेली अवजारे शेतकऱ्यांना सहज उपलब्ध होण्यासाठी व पाहण्यासाठी शेतकऱ्यांचे मेळावे, जत्रा, बाजारपेठ इ. ठिकाणी प्रदर्शनामधून प्रसार करण्यासाठी व विक्रीसाठी ठेवण्यात यावीत अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे. तसेच भात लावणी यंत्र, भात झोडणी यंत्र व भात कापणी यंत्र व अन्य आवश्यक अवजारे विद्यापीठाने तयार करावीत अशीही समितीची शिफारस आहे.

(५) गोरेगांव (पुर्व), मुंबई येथील आरे कॉलनीसाठी शासनाने एकूण १२८७ हेक्टर (३१६२ एकर) जमिन संपादीत केली असून सदर जमिन पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यव्यवसाय विभागाच्या काही संस्था व इतर संस्थांना शासनाने ४३० हेक्टर जमिन दिलेली आहे. उर्वरित जमिन पदूम विभागांच्या अंतर्गत आहे. कृषी विभागातर्गत पॅराग्रास व सकस वैरणीची २३२ हेक्टर वर लागवड करून मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेण्यात येत आहे. दुग्ध वसाहतीत ५०० ते ५५० जनावरांची क्षमता असलेले ३० गोठे आहेत. हे गोठे ३६७ परवानाधारकांना भाडेतत्त्वावर देण्यात आले आहेत. या ३० गोठ्यात १६१६० जनावरे ठेवण्यात आली आहेत. एकूण १३९७ निवासस्थानांपैकी ८५९ निवासस्थाने परवाना धारकांना देण्यात आली आहेत ४४८ निवासस्थाने शासकीय कर्मचारी / अधिकारी यांना देण्यात आली आहेत. इतर ९० निवासस्थाने रिक्त आहेत.

आरे कॉलनीमध्ये मुंबई शहरात दूधाची गरज भागविण्यासाठी म्हशींचे संगोपन करण्यासाठी शासनाने तबेल्यांना जागा दिली. यावेळी शासनाने तबेलेधारकांना सोई-सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. नाममात्र भाड्याच्या किंमतीत जागा, जनावरांसाठी मूबलक पाणी, चारा, निवासस्थान इ. सोई उपलब्ध करून दिल्या त्या मोबदल्यात तबेलेधारक शासनाला एक म्हशीचे रु.७५/- एवढे भाडे प्रतिमहिना देतात. तबेलेधारकांना प्रत्येकी ५ एकर प्रमाणे ३६७ तबेल्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांनी चाळी बांधाल्या आहेत. मालकांनी बंगले बांधले आहेत तर परराज्यातील लोक त्या ठिकाणी अनधिकृत झोपड्या बांधून राहतात असे असतांना ज्या उद्देशाकरिता शासनाने तबेलेधारकांना जमिनी दिलेल्या आहेत. तो उद्देश बाजूला झाला असून ते तबेलेधारक आता शासनाला दूध पुरवठा न करता खाजगीरित्या दूधाचा व्यवसाय करून मोठ्या प्रमाणावर नफा कमवित आहेत आणि सुविधा सवलती मात्र त्याच घेत आहेत. त्यामुळे शासनाचे फार मोठे नुकसान होत आहे. त्यामुळे शासनाने त्या जमिनी तात्काळ ताब्यात घेणे आवश्यक होते. तसेच त्यांच्या सोई-सुविधाबाबत पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता होती. मुंबईतील अतिशय मौल्यावान जागा अशा प्रकारे तबेलेधारकांच्या ताब्यात ठेवणे आवश्यक आहे काय याबाबत शासनाने फेर विचार करून धोरणात्मक निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे व या जागेचा शासनाला अन्य कारणासाठी उपयोग करण्याच्या दृष्टीने शासनाने तातडीने धोरणात्मक निर्णय घ्यावा अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अदांज समिती २०१२-१३ सव्विसावा अहवाल, गोरेगाव (मुंबई) येथील आरे दुग्धवसाहत परिसरातील आदिवासीना सोई सुविधा पुरविणे व या वसाहतीतील जमिनीचा होत असलेला वापर याबाबतचा अहवाल - पृ.क्र.३२,३३)

(६) राज्यात महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची एकूण २७३ औद्योगिक विकास क्षेत्रे आहेत. त्यापैकी २३६ विकास क्षेत्रे कार्यरत असून सर्व औद्योगिक विकास क्षेत्राची एकूण जागा ६० हजार हेक्टर आहे. सन १९६० पासून महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने वेळोवेळी उपरोक्त जमिनी संपादित करून उद्योगांसाठी वितरित केलेल्या आहेत. औद्योगिक क्षेत्रात उद्योगांसाठी जागा मिळावी म्हणून अनेक ठिकाणी प्रतिकक्षासूची तयार करण्यात आलेली आहे. सदर प्रतिकक्षा सूची ही त्या त्या क्षेत्रातील भूखंडाच्या मागणीप्रमाणे कमी जास्त प्रमाणात आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने उद्योगजकांना भूखंड वितरित केल्यानंतर उद्योग उभारणीसाठीचा कालावधी क्षेत्रनिहाय वेगवेगळा ठरवून दिलेला आहे. विदर्भातील नागपूर व मराठवाड्यातील औरंगाबाद वगळता या विभागातील इतर उर्वरित क्षेत्रे ही 'ड+' इ पोन मध्ये असल्याने तेथे उद्योग उभारण्यासाठीचा कमाल कालावधी पाच वर्षांचा विहित केलेला आहे. उद्योजकाने विहित कालावधीत उद्योग उभारला नाही, तर तो भूखंड परत घेवून प्रतिकक्षा सूचीनुसार दुसऱ्या उद्योजकाला भूखंड देणे आवश्यक आहे. मात्र सर्रासपणे उद्योजक महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे पाच वर्षात उद्योग न उभारण्याबाबत वेगवेगळी कारणे देवून मुदतवाढ घेत असतात. त्यामुळे एकदा भूखंड वितरित केल्यानंतर वर्षानुवर्षे भूखंड उद्योजकांच्या ताब्यात राहूनहि उक्त भूखंडावर उद्योग सुरु होवू शकत नाहीत. हि बाब समितीच्या निदर्शनास आलेली आहे. परिणामी प्रतिकक्षा सूचीवरील इच्छूक उद्योजक आहेत त्यांना भूखंड उपलब्ध होवू शकत नाही व त्यांना वर्षानुवर्षे भूखंड प्राप्तीसाठी प्रतिकक्षा सूचीवरच रहावे लागते. **परिणाम स्वरूप अशा प्रकरणांमुळे राज्यातील उद्योग वाढीला खीळ बसते. यास्तव महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने उद्योजकाला भूखंड वितरित केल्यानंतर पाच वर्षात उद्योग सुरु करून प्रत्यक्ष उत्पादनाला सुरुवात झाली नाही तर पाच वर्षांनंतर सदरहू भूखंड महामंडळाने परत ताब्यात घ्यावा व तो प्रतिकक्षा सूचीवरील दुसऱ्या उद्योजकांला विनाविलंब वितरित करण्यात यावा. ज्या उद्योजकांना भूखंड वितरित होवूनही त्यांनी विहित कालावधीत उद्योग उभारणी केली नाही त्यांना यापुढे कोणत्याही कारणास्तव मुदतवाढ देण्यात येवू नये. याबाबत विभागाने निश्चित नियम यथाशिघ्र तयार करावेत व यासंदर्भात केलेली कार्यवाही तीन महिन्यांच्या आत कळविण्यात यावी, अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

सन २०१४ ते २०१९

१) राज्यातील गोरगरीब व प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील रुग्णांना बऱ्याचदा पैशाच्या अडचणीमुळे योग्य उपचार मिळत नाहीत. अशा रुग्णांना योग्य उपचार वेळेत मिळण्यासाठी सुरु करण्यात आलेली "राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य विमा योजना" ही नाविण्यपूर्ण असून

अत्यंत उत्कृष्ट अशी योजना आहे. या योजनेत ३० विशेषज्ञांच्या ९७२ आजारांचा व १२१ पाठपुरावा सेवांचा समावेश आहे. विमा कंपनीच्या सहयोगाने सदरची योजना राबविण्यात येत असून विम्याचा हप्ता शासनाकडून भरण्यात येतो. सदर योजनेत पात्र लाभार्थ्यांला ९७२ आजारांवर व १२१ पाठपुरावा सेवांवर निवडलेल्या रुग्णालयातून निःशुल्क सेवा देण्यात येत असल्यामुळे राज्यातील गोरगरीब रुग्णांना फार मोठा दिलासा मिळाला असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले आहे. सदर योजना प्रथमतः प्रायोगिक तत्वावर आठ जिल्ह्यांत व आता संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत असून या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थ्यांनी आरोग्य ओळखपत्र किंवा पिवळे किंवा नारंगी रेशनकार्ड सोबत आणणे आवश्यक आहे. त्या आधारे निवडलेल्या रुग्णालयांमध्ये रुग्णांवर कोणतेही पैसे न घेता मोफत उपचार करण्यात यावेत हा योजनेचा उद्देश आहे. यामध्ये विमा कंपनीला जोखिम स्विकारण्याकरिता (To cover risk) निवडण्यात आले असून विमा कंपनी विम्याचा हप्ता भरणार आहे.

या योजनेमध्ये रुग्ण ज्यावेळी उपचार घेण्यासाठी रुग्णालयात जातील त्यावेळी तेथे असलेले आरोग्यमित्र त्या लोकांना मार्गदर्शन करतील, रुग्णांना या योजनेचा चांगल्या प्रकारे लाभ घेता यावा यासाठी आरोग्य मित्र त्या लोकांची मदत करतील अशा प्रकारची सुविधा या योजनेत आहे.

राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना गोरगरीब, दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना तसेच गंभीर आजारांवरील महागडे उपचार/शस्त्रक्रिया करून घेणे केवळ आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसलेल्या लोकांसाठी अत्यंत उपयुक्त असून या योजनेची अद्यापही व्हावयास पाहिजे त्याप्रमाणात प्रसिद्धी झालेली नसल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले आहे. **त्यामुळे सर्व सामान्य लोकांपर्यंत तसेच तळागाळातील खऱ्या लाभार्थ्यांपर्यंत ही योजना पोहचणे आवश्यक असून त्यांना या योजनेची माहिती होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शासनाने सदर योजनेचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी व्यापक प्रसिद्धी करावी व करण्यात आलेली कार्यवाही समितीला तीन महिन्यात अवगत करावी, अशी समितीची शिफारस आहे.**

२) (i) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेचा मुख्य उद्देश गोरगरीब जनतेला वैद्यकीय उपचार मिळावेत, केवळ पैसे नाहीत म्हणून कोणताही रुग्ण उपचाराविना राहू नये असा आहे. या योजनेसंदर्भात समितीने काही रुग्णालयांना प्रत्यक्ष भेटी दिल्या त्यावेळी या योजनेसंदर्भात आलेल्या अनुभवावरून तसेच समिती सदस्यांच्या या योजनेसंदर्भातील पुर्वानुभवावरून समितीच्या असे निदर्शनास आले की, काही रुग्णालये उपचारासाठी पैसे असल्याशिवाय उपचार करण्यास नकार देतात. याचे मुंबईतील टाटा मेमोरिअल व नागपूर

येथील सुपर स्पेशालीटी रुग्णालयाचे उदाहरण घेता येईल. तसेच पेसमेकर निकृष्ट दर्जाचा व स्वस्तातील खरेदी करून त्यानुसार रुग्णास उपचार देऊन रुग्णाच्या जीवाशी खेळ करण्यात येतो. तसेच या योजनेच्या माध्यमातून अँन्जिओप्लास्टी व बायपास झाल्यानंतर चांगल्या दर्जाचा स्टेंट व व्हॉल्व्ह न बसविल्यामुळे रुग्णांना अनेक प्रकारचे त्रास होत असल्याच्या तक्रारी समितीसमोर आल्या आहेत. हृदयरोगावरील उपचार घेतलेल्या रुग्णांच्या शरीरामध्ये कमी दर्जाचे स्टेंट व व्हॉल्व्ह बसविल्याने रुग्णाच्या शरीरामध्ये रक्ताचा संसर्ग होऊन त्याची रक्त चाचणी आठवड्याने करावी लागत असल्याने असा खर्च रुग्णांना परवडत नाही. त्यामुळे याबाबतीत चांगल्या दर्जाचे शस्त्रक्रिया साहित्य वापरणे आवश्यक आहे. श्रीमंत व गरीब अशा प्रकारचा रुग्णांमध्ये भेदभाव करू नये अशी समितीची सूचना आहे. या बाबी विचारात घेता राज्यातील ज्या शासकीय अथवा खाजगी रुग्णालयात राजीव गांधी योजनेमधून उपचार करण्यात येतात त्या सर्व रुग्णालयांना या योजनेबाबतची सर्व तपशिलवार माहिती शासनाने देणे आवश्यक आहे. **यासंदर्भात राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेत नमूद अटी व शर्तीचे खाजगी रुग्णालयांनी पालन करणे आवश्यक आहे. तथापि, जी खाजगी रुग्णालये अटी व शर्तीचे पालन करीत नसतील असे संबंधित दोषी रुग्णालय/डॉक्टरांवर कठोर कारवाई करणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात योग्य त्या ठोस उपाययोजना शासनाने तातडीने कराव्यात व केलेली कार्यवाही समितीस अवगत करावी, अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

(ii) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये समितीच्या निदर्शनास आलेली आणखी एक धक्कादायक बाब म्हणजे खाजगी किंवा शासकीय रुग्णालयामध्ये गरीब रुग्णांवर उपचार करण्यासाठी जे साहित्य वापरले जाते ते हलक्या दर्जाचे असते. गरीब रुग्णांवर हलक्या दर्जाच्या साहित्याचा वापर केल्यामुळे अनेक दुष्परिणामांना त्यांना सामोरे जावे लागते, प्रसंगी जीवही गमवावा लागतो. याकरिता विभागाने योग्य तो धोरणात्मक निर्णय घेण्याची गरज आहे. जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये एकाच रुग्णावर तीन वेळा बलूनचा वापर केला जातो. कन्झुमेबल प्रोडक्टचा एक पेक्षा अधिक वेळा वापर केला जातो. दिल्ली येथील **"ड्रग कंट्रोल डायरेक्टर ऑफ इंडिया"** यांनी मान्यता दिलेली औषधे व साहित्य, शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयांकडून गरीब रुग्णांवर उपचार करण्याकरिता वापरली जातात. वापरून झाल्यावर विल्हेवाट लावता येण्याजोगा बलूनचा फक्त एकदाच वापर करणे अपेक्षित आहे. परंतु तालुका पातळीवर हे उत्पादन सहज उपलब्ध होत नाही. जास्तीत जास्त दोन वेळा विल्हेवाट लावता येण्याजोगा बलूनचा वापर केला जातो. परंतु तीन वेळा विल्हेवाट लावता येण्याजोगा बलूनचा वापर करणे योग्य नाही. हा **तांत्रिक मुद्दा असल्यामुळे यासंदर्भात वरिष्ठ डॉक्टरांची एक समिती नियुक्त करण्यात आलेली असून समितीच्या अहवालातील शिफारशीनुरूप पुढील योग्य ती**

कार्यवाही करण्यात येईल असे विभागीय सचिवांच्या साक्षीदरम्यान समितीस आश्वस्त करण्यात आले होते. प्रस्तुतचा अहवाल शासनाने तातडीने प्राप्त करून घेऊन अहवालातील शिफारशीची तातडीने अंमलबजावणी करावी व केलेली कार्यवाही समितीस यथाशिघ्र अवगत करावी.

३) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेचा लाभ घेण्यासाठी २० लाख लाभार्थ्यांना आरोग्य ओळखपत्राचे वाटप माहे जानेवारी, २०१२ पर्यंत करण्यात आले होते. मात्र त्याचवेळी ४९ लाख कुटुंबाचा विम्याचा हप्ता शासनाने भरला होता. ज्या व्यक्तीकडे आरोग्य ओळखपत्र नाही मात्र ज्यांच्याकडे वैध पिवळ्या किंवा केशरी रंगाच्या शिधापत्रिका, बीपीएल कार्ड, अंत्योदय शिधापत्रिका, अन्नपूर्णा शिधापत्रिका अथवा वार्षिक एक लाख रुपये किंवा त्यापेक्षा कमी कौटुंबिक उत्पन्न असलेल्या व्यक्ती या योजनेचा लाभ घेवू शकतात. शासनाला उपलब्ध पर्यायापैकी शिधापत्रिकांचा पर्याय चांगला वाटल्याने त्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. मात्र राज्यात बोगस शिधापत्रिकांचे वाटप झाल्याचे शासनाच्या निदर्शनास आले असून सदरचे बोगस शिधापत्रिकाधारक या योजनेचा लाभ घेवू शकतील परिणामी खरे लाभार्थी या योजनेपासून वंचित राहतील हे समितीने विभागीय सचिवांच्या निदर्शनास आणले. **या योजनेची अंमलबजावणी योग्य व प्रभावीपणाने व्हावी याकरिता समितीची अशी आग्रही शिफारस आहे की, शासनाने केवळ शिधापत्रिकेवर अवलंबून न राहता विम्याचा हप्ता भरण्यात येणाऱ्या व्यक्तीची संख्या देखील विचारात घेवून त्या सर्व व्यक्तींना आरोग्य ओळखपत्राचे वाटप करण्यात यावे वा अन्य एखाद्या प्रभावी पर्यायाची निवड करावी जेणेकरून या योजनेचा गैरवापर होणार नाही व खरे लाभार्थी उपचारास वंचित राहणार नाहीत. त्यानुषंगाने शासनाने योग्य ती उपाययोजना सत्त्वर करावी व केलेली कार्यवाही तीन महिन्यांच्या आत समितीला अवगत करावी.**

४) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये रुग्णांना माहिती व्हावी यासाठी राज्य शासनाने विमा कंपनीशी केलेल्या करारानुसार विमा कंपनीने प्रत्येक रुग्णालयात आरोग्य मित्रांची नियुक्ती केली आहे. तथापि, आरोग्य मित्रांशी संपर्क साधण्यासाठी जे दुरध्वनी क्रमांक देण्यात आले आहेत ते सतत बदलत असतात अशा अनेक लोकांच्या तक्रारी आहेत. याबाबत विभागीय सचिवांनी यापुढे आरोग्य मित्रांचे संपर्क क्रमांक बदलणार नाहीत याबाबत दक्षता घेण्यात येईल असे आश्वासन दिले.

आरोग्य मित्रांना विमा कंपनीकडून मानधन दिले जाते. सबब, त्यांच्यावर शासनाचे कोणतेही प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष असे नियंत्रण नसते. आरोग्य मित्र विमा कंपनीचा अधिकाधिक फायदा कसा होईल याच दृष्टीने काम करतात. अनेकदा खर्च कमी होण्याकरिता रुग्णांवर उपचार करण्यात येत नाही. त्यामुळे आरोग्य मित्रांवर शासनाचे नियंत्रण असणे आवश्यकत आहे असे समितीचे मत आहे.

ह्या बाबी विचारात घेता विभागीय सचिवांनी आश्वासित केल्यानुसार आरोग्य मित्रांचे संपर्क क्रमांक सातत्याने बदलण्यावर कडक निर्बंध आणावेत व त्याचबरोबर आरोग्य मित्रांवर शासनाचे नियंत्रण रहावे यासाठी सुनिश्चित व्यवस्था निर्माण करावी तद्वतच ज्याप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यात एक समन्वयक असतो त्याच धर्तीवर प्रत्येक तालुकास्तरावर देखील एका समन्वयकाची नियुक्ती करण्यात यावी. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे प्रत्येक तालुका वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या अधिपत्याखाली एका आरोग्य मित्राची नेमणूक करावी. तालुका वैद्यकीय अधिकारी त्यांचेवर नियंत्रण ठेवतील. शासनाने त्यानुरूप सत्त्वर कार्यवाही करावी व केलेली कार्यवाही समितीस तीन महिन्यांच्या आत अवगत करावी अशी समिती शिफारस करित आहे.

५) समितीने राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेची अंमलबजावणी कशा प्रकारे करण्यात येते हे प्रत्यक्ष तपासण्यासाठी मुंबईतील काही रुग्णालयांस भेटी दिल्या तसेच यासंदर्भातील सविस्तर माहिती देखील विभागाकडून मागविली होती. त्यावेळी समितीच्या असे निदर्शनास आले की, सध्या गोरगरीब रुग्णांना उपचार घेण्यासाठी एका रुग्णालयामधून दुसऱ्या रुग्णालयामध्ये फिरावे लागत आहे, त्यांच्याकडे कोणीच लक्ष देत नाही. या रुग्णांना योजनेची योग्य माहिती नसल्याने त्यांचे अतिशय हाल होत आहेत. उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर समितीने सन २०१३ मध्ये अंधेरी (मुंबई) येथील सेव्हन हिल्स रुग्णालयाची प्रत्यक्ष पाहणी केली असता तेथे गरीब रुग्णांवर उपचार केला जात नाही, त्यांना तेथून परत पाठविण्यात येत असल्याच्या अनेक तक्रारी प्राप्त झाल्या असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले. होली स्पिरिट रुग्णालयाने या योजनेमध्ये समाविष्ट होण्यास नकार दिला तसेच नानावटी रुग्णालयाचा सुद्धा या योजनेत समावेश नाही. मुंबईतील रुग्णालयांची नफा जास्त मिळावा अशी अपेक्षा असते त्यामुळे खाजगी रुग्णालये या योजनेतर्गत सेवा देण्यास नकार देतात. नियमाप्रमाणे खाजगी रुग्णालयांनी सेवा पुरविणे बंधनकारक आहे. परंतु तसे होत नाही.

शासन रुग्णालयांना जागा उपलब्ध करून देते, इतरही सेवा, सुविधा पुरविते. शासनाच्या सर्व सोई-सुविधा घेवून देखील गोरगरीब रुग्णांना अत्यंत उपयुक्त असलेली राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना राबविण्याकडे अशी रुग्णालये उदासिन असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले आहे. ही बाब निश्चितच गंभीर स्वरूपाची आहे. सबब, समिती अशी आग्रहाची शिफारस करते की, शासनाकडून विविध सोई-सुविधा घेऊनही प्रस्तुत लोकाभिमुख योजना राबविण्यात राज्यभरातील कोणकोणती रुग्णालये नकार देत आहेत हे पडताळून पाहण्यासाठी शासनाने एक व्यापक तपास मोहिम शासनस्तरावर राबविण्यात यावी. प्रस्तुतची योजना राबविण्यास नकार देणाऱ्या रुग्णालयांकडून त्याबाबतची नेमकी नकार देण्यामागील

कारणमिमांसा लेखी स्वरूपात विनाविलंब घ्यावी. ज्या रुग्णालयांची कारणमिमांसा नियमांच्या कसोट्यांवर टिकणारी नसेल अशा सर्व रुग्णालयांना प्रस्तुत योजना विनाविलंब राबविण्याबाबत बाध्य करावे. याप्रकरणी जी रुग्णालये यासंदर्भात योग्य प्रतिसाद देत नसतील अशा रुग्णालयांवर उचित अशी कठोर कारवाई करावी व यासंदर्भात केलेली कार्यवाही तीन महिन्यांच्या आत समितीस अवगत करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

६) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये मुंबईच्या सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयामध्ये शासनाने १०० बेड, २५ बेड दिलेले आहेत. मुंबई महानगरपालिकेने काही रुग्णालयांमध्ये पीपीपी मॉडेलवर तरतूद केलेली आहे. त्या ठिकाणी तेवढे बेड्स महानगरपालिकेच्या दरप्रमाणे द्यावयाचे आहेत. त्या ठिकाणी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेतून रुग्ण दाखल करून घेण्यात येतात आणि दुसऱ्या योजनेमधून त्यांच्यावर उपचार केले जातात. यामुळे रुग्णालयांना दोन्ही योजनांचा फायदा मिळतो असे होत असेल तर ती निश्चितच फसवणूक आहे. सेव्हन हिल्स रुग्णालयांमध्ये २० टक्के बेड गरीब रुग्णांना मुंबई महापालिकेच्या दराने उपलब्ध करून द्यावेत असे करारप्रमाणे बंधनकारक असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले. मुंबई महानगरपालिकेचे दर एकदम कमी आहेत. त्या दरामध्ये उपचार करणे त्यांना परवडत नाही. त्यापेक्षा राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये नक्कीच जास्त दर आहेत. आपण रुग्णाला कोणत्या योजनेमध्ये फायदा घ्यावयाचा आहे याचा पर्याय देतो. रुग्णाला असे वाटते की, आपण मुंबई महानगरपालिकेच्या योजनेमध्ये नोंदणी केली तर पैसे द्यावे लागतील आणि राजीव गांधी आरोग्य जीवनदायी योजनेमध्ये नोंदणी केली तर पैसे द्यावे लागणार नाहीत त्यामुळे तो राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेमध्ये नोंदणी करतो. त्यांना कोणत्या बेडवर ठेवले हे न बघता रुग्णालय दोन्ही योजनांचा फायदा घेतात असे होत असेल तर ही शुद्ध फसवणूक असून ही बाब समिती फार गांभीर्याने घेत आहे.

समितीने रुग्णालयांना दिलेल्या भेटीच्या वेळी समितीच्या असे निदर्शनास आले की, सेव्हनहिल्स व ब्रम्हकुमारी रुग्णालयांमध्ये २० टक्के बेड्स प्रस्तुत योजनेतर्गत गरीब रुग्णांना उपलब्ध करून देण्यात आले नव्हते. मुंबई महानगरपालिकेच्या दराने २० टक्के बेड्स उपलब्ध करून देणे बंधनकारक असूनही तसे होत नाही. ब्रम्हकुमारी रुग्णालय करार व अटी शर्तीचे पालन करीत नसेल तर उक्त रुग्णालयांत दिलेल्या सोई-सुविधा काढून घ्याव्यात अशा तीव्र भावना समिती सदस्यांनी व्यक्त केल्या होत्या. सेव्हन हिल्स रुग्णालयाला जागा उपलब्ध करून देण्यात आली त्या ठिकाणी असलेले जुने रुग्णालय तोडून त्या ठिकाणी व्यावसायिक अत्याधुनिक रुग्णालयाची उभारणी केली मात्र करारान्वये २० टक्के बेड्स गरीब रुग्णांना

सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देण्याचे बंधन मात्र पाळलेले नाही. शासनाने या सर्वच प्रकरणी सखोल चौकशी करून दोषींवर योग्य ती कारवाई करावी, अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे. याप्रकरणी केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल समितीस यथाशिघ्र सादर करावा.

७) अनेकदा आपातकालीन परिस्थितीमध्ये रुग्णालयामध्ये दाखल केलेल्या रुग्णांच्या बाबतीत अशी अडचण येते की, त्याला राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेतर्गत प्राधिकृतारित्या मंजूरी मिळाली नाही तर, दरम्यानच्या कालावधीतील बिल रुग्णालाच भरावे लागते असे प्रसंग उद्भवू नयेत म्हणून प्राधिकृतारित्या मंजूरीची जबाबदारी रुग्णालयाची असून, रुग्णाला रुग्णालयामध्ये दाखल केल्यानंतर त्याला ज्या चाचण्या करण्याबाबत सल्ला दिला जातो त्याची माहिती व रुग्णाची कागदपत्रे ऑनलाईन मंजूर केली जातात. नंतर सर्व माहिती आरोग्यमित्रांमार्फत विमा कंपनीकडे पाठविली जाते. विमा कंपनीचे डॉक्टर्स प्रक्रिया पूर्ण केली आहे का ते पाहतात. त्यानंतरच २४ तासात त्या प्रकरणास मंजूरी देण्यात आली पाहिजे किंवा ते प्रकरण नाकारले पाहिजे. यासंदर्भात इंटरनल टेक्नीकल कमिटीमध्ये विमा कंपनीचे अधिकारी व योजनेचे सहायक प्रमुख मिळून देखील नियमाप्रमाणे सर्व प्रक्रिया पूर्ण केली आहे का ते पाहतात. प्रक्रिया पूर्ण केली नसेल तर पूर्वस्थितीत आणले जाते. एखाद्या रुग्णाला काही कारणांमुळे प्राधिकृतारित्या मंजूरी मिळत नाही, अशा वेळेस मधल्या काळातील खर्च संबंधीत रुग्णालय रुग्णाकडूनच घेते असे समितीस अवगत करण्यात आले. ही बाब गरीब रुग्णांसाठी निश्चितच जाचक व आर्थिक दृष्ट्या गैरसोयीचे ठरणारी आहे.

सबब, समितीचे असे आग्रहाचे मत झालेले आहे की, एखाद्या रुग्णाला काही कारणांमुळे प्राधिकृतारित्या मंजूरी मिळत नसेल तर रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यानंतर त्या ७२ तासांमधील कालावधीचे रुग्णालयाचे देयक अदा करण्यासाठी "कॉर्पस फंडाची" उभारणी करण्याबाबत किंवा उक्त रक्कम "मुख्यमंत्री सहायता निधी" मधून देता येईल किंवा कसे किंवा या प्रयोजनार्थ अन्य एखादी व्यवस्था उभी करता येईल किंवा कसे याबाबत शासनाने पडताळणी करून योग्य तो निर्णय तातडीने घ्यावा व घेतलेल्या निर्णयाची माहिती समितीस अवगत करावी अशीही समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समितीचा २०१५-२०१६ पहिला अहवाल राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेसंदर्भातील अहवाल पृष्ठ क्र.२८ ते ३०)

(२) १) दिनांक १ एप्रिल, १९५१ पासून भारताने, जलद गतीने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी, नियोजनाचा (पंचवार्षिक योजनांचा) मार्ग स्विकारला आहे. या पंचवार्षिक

योजनांनुसार, शासकीय खर्चाचे, तो योजनांतर्गत प्रस्तावांमुळे उद्भवलेला आहे किंवा नाही, याच्या मुलभूत फरकावरून योजनांतर्गत खर्च (Plan expenditure) व योजनेतर खर्च (Non-Plan expenditure) यामध्ये वर्गीकरण केले जाते.

खर्चाचे योजनांतर्गत योजना व योजनेतर योजना यामध्ये वर्गीकरण करण्याचा संविधानामध्ये उल्लेख केलेला नसला तरी, असे वर्गीकरण नियोजन प्रक्रियेमधून विकसित झालेले आहे. काळाच्या ओघात योजनांतर्गत व योजनेतर यामधील फरकामधून अनेक प्रश्न उद्भवत असल्यामुळे ही पद्धती कुचकामी वा प्रभावहीन ठरत आहे व फलनिष्पत्तीवर आधारित असलेल्या अर्थसंकल्पामध्ये अडथळा ठरत आहे. जसे की, साधारणपणे ७५% खर्च हा योजनेतर असून २५% खर्च हा योजनांतर्गत असतो. तथापि, त्याप्रमाणात योजनेतर खर्चाकडे लक्ष दिले जात नाही. सर्वसाधारणपणे योजनांतर्गत खर्चाकडे सर्वस्तरावर संनियंत्रण करण्यात येते. योजनांतर्गत खर्चाद्वारे नवीन मत्ता निर्मिती केली जाते. परंतु मागील ६५ वर्षात निर्माण केलेल्या मत्तांच्या देखभाल व दुरुस्तीकडे (योजनेतर) मात्र आवश्यकतेप्रमाणे लक्ष दिले जात नाही. दरवर्षी केंद्र व राज्य शासनावर प्रत्येक वर्षी योजनांतर्गत खर्च वाढविणेबाबत आग्रह असतो. योजनांतर्गत खर्च चांगला असल्याचे समजले / दर्शविले जाते व योजनेतर खर्च हा नेहमीचा / नियमित खर्च समजला जातो, हा दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक आहे.

भारतीय संविधानात अर्थसंकल्पाच्या अनुषंगाने असलेल्या तरतूदी विचारात घेता भारतीय संविधानातील अनुच्छेद २०२ अंतर्गत राज्याचे "वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र" (अर्थसंकल्प) सादर करतांना खर्चाचे "महसूली खर्च" व "इतर खर्च" असे वर्गीकरण करणे बंधनकारक आहे. योजनांतर्गत व योजनेतर वर्गीकरणाबाबत भारतीय राज्यघटनेत उल्लेख नाही. अनुच्छेद २०२ नुसार फक्त "महसूली" व "इतर (भांडवली व ऋण)" खर्च असे वर्गीकरण दर्शविणे बंधनकारक आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आयोग व डॉ.रंगराजन यांचे अध्यक्षतेखालील उच्च स्तरीय तज्ञ समिती तसेच १२ व्या वित्त आयोगाने योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रिकरण करण्याबाबत केलेल्या शिफारशी आणि योजना आयोगाचे निती आयोगात केलेले रुपांतर, परिणामी २०१६-२०१७ या आर्थिक वर्षाच्या समाप्ती बरोबरच १२ वी पंचवार्षिक योजना संपुष्टात येणे या सर्व बाबी विचारात घेऊन केंद्र शासनाने सन २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रिकरण करण्याचा निर्णय घेतला आहे. केंद्र शासनाने घेतलेल्या निर्णयास अनुसरून केंद्र शासनाप्रमाणे राज्यातही योजनांतर्गत व योजनेतर

खर्चाचे एकत्रिकरण करण्यासंदर्भात निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यामुळे सन २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून अर्थसंकल्पीय प्रकाशनामध्ये तदनुषंगिक बदल करण्याबाबत वित्त विभागाने मान्यता मिळण्याबाबतचा प्रस्ताव समितीच्या मान्यतेसाठी सादर केला आहे.

अप्पर मुख्य सचिव, वित्त विभाग यांनी साक्षीच्यावेळी असे स्पष्ट केले की, नवीन बदललेल्या पध्दतीनुसार प्रत्येक विभागास उपलब्ध होणारा एकूण निधी, कार्यक्रमावरील खर्च व अनिवार्य खर्च यांचा आढावा घेणे शक्य होणार आहे. आढाव्याअंती अनिवार्य खर्च विषयक बाबींवर होणारा अनावश्यक खर्च कमी करणे विभागांस शक्य होणार आहे. सर्व विभाग जुन्या मालमत्तांची देखभाल व जुन्या दुर्लक्षित योजनांचे आवश्यकतेबाबत आढावा घेण्याच्या कामी लक्ष केंद्रित करू शकतील. सध्याच्या पध्दतीनुसार फक्त योजनांतर्गत खर्चाचा विचार न करता प्रत्येक विभाग त्यांच्या एकूण खर्चाचा एकत्रितपणे सर्वसाधारण आढावा घेऊ शकेल. विभागांचा, योजनांतर्गत खर्चामध्ये वाढ करण्याचा अनावश्यक आग्रह थांबू शकेल. शासनास भविष्यात भांडवली खर्चावर जास्त लक्ष केंद्रित करता येईल.

सुधारित व्यवस्थेप्रमाणे सन २०१७-२०१८ च्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांमध्ये योजनांतर्गत / योजनेतर असे विभाजन दर्शविले जाणार असून अर्थसंकल्पीय खर्चाचे यापुढे "अनिवार्य खर्च" व "कार्यक्रमावरील खर्च" तसेच "महसूली" व "इतर (भांडवली व ऋण) खर्च" याप्रमाणे वर्गीकरण दर्शविले जाणार असून त्याची विभागणी खालीलप्रमाणे राहिल.

- **(†) †x®Ö¼ÖÖµÖÖ ÜÖ“ÖÖ :- µÖÖ’Ö-µÖê µüÖê®Ö ^-Ö’Ö™üÜú †ÃÖÿÖß»Ö.**
- (i) ’Öæôû †ÖÃ£ÖÖ-Ö®ÖÖ x¼ÖÂÖµÖÜú ÜÖ“ÖÖ (Base Establishment Expenditure)**
  - ¼ÖêÿÖ®Ö
  - ÜúÖµÖÖÖ»ÖµÖß®Ö ÜÖ“ÖÖ
  - x®Ö¼ÖéçÖß ¼ÖêÿÖ®Ö
  - Üú•ÖÖÖ¼Ö,üß»Ö -Ö,üÿÖ±êú»ü
  - ³ÖÖ,üßÿÖ ÜÖ“ÖÖ
- (ii) †ÿÖ,ü †x®Ö¼ÖÖµÖÖ ÜÖ“ÖÖ (other committed Expenditure)**
- Ã£ÖÖx®ÖÜú Ã¼Ö,üÖ•µÖ ÃÖÖÃ£ÖÖÖ®ÖÖ ¼Öî-ÖÖx®ÖÜú †x-Öx®ÖµÖ’ÖÖÖÿÖÿÖÖÿÖ æÖ¼ÖµÖÖ“ÖÖ x®Ö-Öß

विवेचन तसेच सदरहू अर्थसंकल्पीय प्रकाशनातील बदल सर्व मंत्रालयीन विभागांच्या निदर्शनास आणून त्यांची घेण्यात आलेली संमती ह्या सर्व बाबी जाणून घेतल्यानंतर सुधारित व्यवस्थेनुसार योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रीकरण करण्यास अनुसरून विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांच्या रचनेत करावयाच्या तदनुषंगिक बदलास वित्त विभागाने केलेल्या विनंतींनुसार समिती मान्यता दर्शवित आहे. तथापि, विभागांना यापुढे त्यांच्या महत्त्वपूर्ण व विकासात्मक खर्चाच्या नियोजनात अधिक लवचिकता जरी राहणार असली तरी सर्वच विभागांवर उक्त प्रयोजनार्थ एक प्रभावी संनियंत्रण ठेवण्याकरीता एक स्वतंत्र सक्षम यंत्रणा वित्त विभागाने निर्माण करावी व केलेली कार्यवाही यथाशिघ्र समितीस अवगत करावी. तसेच योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रीकरण केल्यानंतर आवश्यक असणारा अनिवार्य खर्च करून उर्वरित निधी कार्यक्रमांतर्गत बाबींवर खर्च करण्याबाबत व कार्यक्रमांतर्गत होणारा खर्च वाढविण्याबाबतची जबाबदारी संबंधित विभागाची राहिल.

२) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग आणि आदिवासी विकास विभागाकडील अनुक्रमे अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम व आदिवासी घटक कार्यक्रमाच्या जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी जिल्हानिहाय व योजनानिहाय स्वतंत्रपणे दर्शविण्यासाठी तसेच जिल्ह्यांतर्गत पुनर्विनियोजन करणे सुलभ होऊन त्याचा मागोवा घेणे व कालापव्यय न होता निधीचा पर्याप्त व वेळेवर वापर होण्यासाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्पीय प्रकाशनास शासनाने मान्यता दिली आहे. त्यानुसार सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग आणि आदिवासी विकास विभागाकडील अनुक्रमे अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम व आदिवासी घटक कार्यक्रमाच्या जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी सन २०१७-२०१८ पासून जिल्हानिहाय व योजनानिहाय स्वतंत्र प्रकाशनाद्वारे दर्शविण्यात येणार आहे.

उपरोक्तप्रमाणे सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग आणि आदिवासी विकास विभागाकडील जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी अर्थसंकल्पीत करणेसाठी व तो जिल्हानिहाय/योजनानिहाय स्वतंत्र प्रकाशनाद्वारे दर्शविणाऱ्या पद्धतीबाबत अप्पर मुख्य सचिव (वित्त) यांनी समितीपुढे सादर केलेल्या प्रस्तावात नमूद केलेल्या बाबी तसेच साक्षीचे वेळी सदर बदलाबाबत समितीसमोर केलेले सादरीकरण लक्षात घेता, प्रस्तुत जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी जिल्हानिहाय/योजनानिहाय स्वतंत्र प्रकाशनाद्वारे दर्शविण्यासाठीची वित्त विभागाची विनंती समिती मान्य करित आहे. तसेच कार्यक्रम खर्चाखाली उपलब्ध होणारा निधी हा विकासात्मक कामांसाठीच करणेबाबत निकषांचे पालन करण्याच्या सूचना संबंधित विभागांना देण्यात याव्यात. तसेच जिल्हा वार्षिक योजनेतील कामांची अंदाजपत्रके प्राप्त झाल्यानंतर त्यास तांत्रिक व

प्रशासकीय मान्यता विहित मुदतीत देण्यासंदर्भात तसेच जिल्हांतर्गत पुनर्विनियोजन करते वेळेस ते आवश्यकतेनुसार योग्य घटक वा कार्यक्रमासाठीच व्हावे व जिल्हांमधील खर्चाचा समतोल बदलणार नाही यांसंदर्भात नियोजन विभागामार्फत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना संबंधितांना देण्यात याव्यात व सदरहू मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होते किंवा कसे याची दक्षता घेण्यासंदर्भात योग्य ती कार्यवाही करावी व या प्रकरणी करण्यात आलेली कार्यवाही समितीस तीन महिन्यांच्या आत अवगत करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समितीचा २०१५-२०१६ दुसरा अहवाल सन २०१७-१८ पासून योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचे एकत्रिकरणामुळे अनुसरून विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाच्या रचनेत करावयाच्या बदल तसेच सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग व आदिवासी विकास विभागाकडील जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी स्वतंत्र अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाद्वारे अर्थसंकल्पीत करण्यासाठी मान्यता मिळणेबाबत वित्त व नियोजन विभागाच्या प्रस्तावासंबंधीतील अहवाल पृष्ठ क्र.१८ ते २०)

(३) (१) सन २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून, केंद्र शासनाने योजनेतर व योजनांतर्गत खर्चाचे एकत्रिकरण केल्यामुळे तसेच त्यानुषंगाने राज्य शासनास निदेश दिल्याने, राज्य शासनानेही योजनेतर व योजनांतर्गत खर्चाचे एकत्रिकरण करण्याचा निर्णय घेतला. एक वर्षाच्या अनुभवानंतर विधानमंडळास सादर होणाऱ्या राज्याच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाच्या रचनेत त्यानुरूप बदल करणे आवश्यक झाले आहे. या अनुषंगाने काही अर्थसंकल्पीय प्रकाशनातील माहितीमध्ये कोणताही बदल न करता फक्त रचनेतील बदलामुळे प्रकाशनामधील मजकूरात सुट-सुटीतपणा येवून माहितीचे अवलोकन करणे सुलभ होणार आहे. तसेच इंग्रजी व मराठी प्रकाशने एकाच प्रकाशनाद्वारे एकत्रितरित्या प्रकाशित केल्यास प्रकाशनांची व त्यातील पृष्ठांची संख्या कमी होऊन प्रशासकीय खर्चात बचत व प्रकाशने तयार होण्यास कमी वेळ लागणार आहे. सदर सुधारित करण्यात येणारी प्रकाशने नव्याने विक्रीत केलेल्या संगणकीय प्रणालीवर स्वयंप्रकट (Automatic Generation) होणार असल्याने प्रकाशनांमध्ये अचूकता येण्यास मदत होणार आहे. अर्थसंकल्पाच्या काही प्रकाशनांमध्ये यामुळे रचनात्मक बदल होणार असल्याने विधानसभा नियम २०८ (१) अन्वये यांस विधानमंडळाच्या अंदाज समितीची मान्यता घेणे आवश्यक आहे. सबब, प्रस्तुत प्रस्ताव वित्त विभागाने अंदाज समितीकडे सादर केला आहे. उपरोक्तप्रमाणे बदल केल्यास निश्चित कोणत्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांमध्ये बदल होणार आहे तसेच असा बदल केल्यामुळे प्रकाशनांच्या

मजकूरात कशाप्रकारे सूसूत्रता व अचूकता येणार आहे यासंदर्भात विस्तृत माहिती घेण्यासाठी अप्पर मुख्य सचिव (वित्त), वित्त विभाग व प्रधान सचिव (व्यय), वित्त विभाग यांची साक्ष घेण्यात आली. साक्षी दरम्यान प्राप्त झालेल्या माहितीप्रमाणे खालील अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांच्या रचनेत बदल होणार आहे.

(अ) अर्थसंकल्पीय प्रकाशनातील रकान्याची संख्या कमी करून रचनेमध्ये बदल :-
यामध्ये खालील प्रकाशने आहेत :-

- (१) अर्थसंकल्पीय अंदाज (भाग-दोन) खर्चाचे तपशीलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज.
(Department wise White Book)
- (२) अर्थसंकल्पीय अंदाज (भाग-दोन) खर्चाचे तपशीलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज.
(Districtwise White Book)
- (३) खर्चाचा प्रधान शीर्षवार-नि-विभागवार सारांश व लोकलेखा (Major Head-cum-Department wise Summary of Expenditure and Public Account)
- (४) प्रस्तावित केलेल्या विनियोजनांची अनुसूची (Schedule of Appropriations)

उपरोक्त १ ते ३ मधील प्रकाशनांमध्ये सद्यस्थितीत एकूण १० रकान्यांमध्ये आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात येते. अंदाज समितीने यापूर्वीच दिलेल्या मान्यतेप्रमाणे सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाच्या प्रकाशनामध्ये १० ऐवजी ६ रकान्यांमध्ये ही आकडेवारी अंतर्भूत करावी लागेल. मात्र सन २०१६-१७ या आर्थिक वर्षाच्या प्रत्यक्ष खर्चाच्या वर्गीकरणाची आकडेवारी योजनेत्तर, योजनांतर्गत व एकूण खर्च अशा तीन रकान्यात न दर्शविता ती एकाच रकान्यामध्ये दर्शविल्यास फक्त चार रकान्यांमध्येच अर्थसंकल्पीय अंदाजाची आकडेवारी दर्शविता येईल व यामुळे प्रकाशनामधील मजकूरात सुट-सुटीतपणा दिसून येईल.

तसेच अ.क्र.३ च्या प्रकाशनातील सुरुवातीच्या खर्चाच्या विवरणपत्रामधील प्रधानशीर्ष (Major Head) व प्रशासकीय विभाग (Administrative Department) हे दोन रकाने एकत्रित केले आहेत तर अ.क्र.४ च्या प्रकाशनातील सुरुवातीच्या विवरणपत्रामधील विनियोजनाशी संबंधित

असलेली कामे व प्रयोजने (Services & Purpose to which the Appropriation relates) व लेखाशीर्ष (Head of Accounts) हे दोन रकाने एकत्रित केले आहेत.

सद्यःस्थितीत वरील प्रकाशनातील आकडेवारी दोन पृष्ठांवर उभ्या स्वरूपात समोरासमोर दिसते. तथापि, वरील प्रमाणे रकाने कमी झाल्यामुळे सदर आकडेवारी एकाच पृष्ठावर आडव्या स्वरूपात दर्शविल्याने ती सुलभपणे वाचणे शक्य होऊन प्रकाशनांच्या पृष्ठांमध्ये बचत होऊन सदर प्रकाशने संगणकीय प्रणालीवर स्वयंप्रकट (Automatically Generated) करण्याचे प्रस्तावित असल्याने बिनचूक प्रकाशन तयार होण्यास देखील मदत होईल.

(ब) वित्त विषयक विवरणपत्र (Financial Statement) :

सध्याच्या प्रकाशनामध्ये महसूली जमा/खर्च तसेच भांडवली जमा/खर्च हे समोरासमोरील पृष्ठावर दर्शविण्यात येतात. तथापि, केंद्र शासनाच्या धर्तीवर प्रथम महसूली जमा/खर्च व त्यानंतर भांडवली जमा/खर्च याप्रमाणे बदल सुचविण्यात आलेला आहे.

(क) इंग्रजी व मराठी अर्थसंकल्पीय प्रकाशने एकत्रित करून सदर प्रकाशनांच्या रचनेमध्ये बदल :-

- (१) खर्चाचे पुरक विवरणपत्र (Supplimentary Statement of Expenditure)
- (२) अर्थसंकल्प विषयक निवेदन खंड-२ (नवीन बाबी) (Budget Memorandum Volume-II)
- (३) अधिक खर्चाचे विवरणपत्र (Statement of Excess Expenditure)

सद्यस्थितीत उक्त प्रकाशने मराठी व इंग्रजी भाषेत स्वतंत्रपणे सभागृहांस सादर करण्यात येतात. आता सदर प्रकाशने संगणकीय प्रणालीवर मराठी व इंग्रजी भाषेमध्ये एकाच प्रकाशनाद्वारे स्वयंप्रकट करण्याचे (Automatically Generated) प्रस्तावित असून माहितीमध्ये कोणताही बदल न करता कमी पृष्ठ संख्येत बिनचूक प्रकाशन तयार होणार आहे.

तसेच, खर्चाचे पुरक विवरणपत्र या प्रकाशनातील प्रधानशीर्षवार-नि-विभागवार सारांश (Major Head-cum-Department wise Summary) या विवरणपत्रातील माहिती खर्चाचे पुरक विवरणपत्र या विवरणपत्रात होत असल्याने सदर माहितीच्या दुरुक्तीमुळे प्रधानशीर्षवार-नि-विभागवार सारांश (Major Head-cum-Department Wise Summary) हे विवरणपत्र वगळण्यात येत आहे.

(ड) अर्थसंकल्प प्रकाशन वगळणे/बंद करणे :

अर्थसंकल्प विषयक निवेदन खंड-१ (Budget Memorandum Volume-I)

अर्थसंकल्पीय नियम पुस्तिकेतील परिच्छेद १३५ मध्ये अर्थसंकल्पीय निवेदनाबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे दिलेली आहे :-

अर्थसंकल्प निवेदन :- या प्रकाशनामध्ये मूलतः मागील वर्षाच्या लेख्याचे आकडे चालू वर्षाचा अर्थसंकल्प व सुधारित अंदाज आणि आगामी वित्तीय वर्षाकरीता प्रस्तावित केलेले अर्थसंकल्पीय अंदाज यातील मोठ्या तफावतीची स्पष्टीकरणे असतात. त्या त्या प्रधान शीर्षाखालील गौण लेखा शीर्षानुसार ही स्पष्टीकरणे देण्यात येतात. निवेदनाच्या पहिल्या भागात जमा शीर्षाच्या संबंधातील तफावतीची स्पष्टीकरणे तर दुसऱ्या भागात खर्चाच्या संबंधातील तफावतीची स्पष्टीकरणे विभागावार दिलेली असतात. त्यानंतर शासनाकडे असलेले राज्य टंचाई निवारण निधी, राज्य मार्ग निधी इत्यादींसारख्या निरनिराळ्या निधींचे प्रपत्र लेखे, लोक लेख्यांमध्ये दर्शविण्यात येतात.

सदर प्रकाशन बंद करण्याबाबत मुख्यत्वे खालील बाबी समितीच्या निदर्शनास आणून देण्यात

आल्या :

- I. वित्त विषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक) या प्रकाशनामध्ये मागील वर्षाच्या प्रत्यक्ष रकमा, चालू वर्षातील अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारीत अंदाज तसेच चालू वर्षातील सुधारित अंदाज व पुढील वर्षातील अर्थसंकल्पीय अंदाज यातील मोठ्या तफावतीची प्रधान शीर्षावर कारणे दर्शविण्यात येतात. त्यामुळे या माहितीची दुरुवती 'अर्थसंकल्प निवेदन' या प्रकाशनामध्ये दिसून येते. तसेच सदर प्रकाशनामध्ये विविध विभागांखालील एकाच प्रधानशीर्षाखाली मोठ्या प्रमाणावर गौण शीर्ष निर्माण झाल्याने प्रत्येक गौण शीर्षाखालील तफावतीची कारणे देखील नमूद करणे शक्य होत नाही.
- II. सदर प्रकाशनामध्ये विविध कार्यक्रमांवर होणाऱ्या खर्चाचा तपशील विस्तृत स्वरूपामध्ये देण्यात येतो. मात्र या योजनांची माहिती त्या-त्या विभागाच्या कार्यक्रम अंदाजपत्रकमध्येच अंतर्भूत करण्यात येत असल्याने सदर माहितीची पुनरावृत्ती होते.

- III. सदरहू प्रकाशनामधील समाविष्ट माहिती ही वित्त विषयक विवरणपत्र अथवा ग्रीन बुक, अर्थसंकल्पीय अंदाज (भाग एक) - महसूल व जमा यांचे तपशीलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज, अर्थसंकल्पीय अंदाज : (भाग दोन) - खर्चाचा प्रधान शीर्षवार-नि-विभागवार सारांश व लोकलेखा आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज : (भाग दोन) - खर्चाचे तपशीलवार अर्थसंकल्पीय अंदाज (व्हाईट बुक) यामध्ये मुळातच अंतर्भूत असल्याने माहितीची होणारी पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी सदरहू प्रकाशन बंद करणे इष्ट होईल. अर्थसंकल्पीय निवेदन खंड-१ हे प्रकाशन बंद केल्यानंतर "अर्थसंकल्पीय निवेदन खंड-२ (नवीन बाबी)" या प्रकाशनाचे नाव "अर्थसंकल्पीय निवेदन (नवीन बाबी)" असे राहिल.

केंद्र शासनाच्या धर्तीवर राज्यशासनाने योजनेत्तर व योजनांतर्गत खर्चाचे एकत्रिकरण केल्यानंतर त्यानुरूप काही अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांच्या रचनेत वर नमूद केल्याप्रमाणे बदल केल्यास अर्थसंकल्पीय प्रकाशनातील माहिती व विवेचनामध्ये कोणत्याही स्वरूपात बदल वा काटछाट न करता फक्त रचनात्मक स्वरूपात बदल होणार आहे. दोन पृष्ठांवर प्रकाशनातील उभ्या स्वरूपात समोरासमोर असलेली आकडेवारी वरील बदलांमुळे आता एकाच पृष्ठावर आडव्या स्वरूपात दर्शविली जाणार आहे. इंग्रजी व मराठी भाषेत स्वतंत्रपणे विधानमंडळास सादर होणारी वर उल्लेखित प्रकाशने आता संगणकीय प्रणालीवर एकाच प्रकाशनात मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषेत स्वयंप्रकट (Automatic Generated) होणार आहेत तसेच अर्थसंकल्प विषयक निवेदन खंड-१ हे प्रकाशन बंद होणार आहे. उक्त सुधारणांमुळे प्रकाशनांची व पृष्ठांची संख्या कमी होऊन प्रकाशने कमी खर्चात व अल्पवेळेत तयार होतील. प्रकाशनांमध्ये अधिक अचूकता व सुट-सुटीतपणा येऊन त्यांचे वाचन अधिक सुलभ होईल यास्तव वित्त विभागाने प्रस्तावित केलेल्या उपरोक्त सुधारणांना समिती मान्यता देत आहे. मात्र अर्थसंकल्पीय निवेदन खंड-१ हे प्रकाशन बंद केल्यामुळे तसेच अर्थसंकल्पीय रचनेत बदल केल्यामुळे सन्मा.सदस्य कोणत्याही अर्थसंकल्पीय माहितीपासून वंचित राहणार नाहीत याची वित्त विभागाने दक्षता घ्यावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(२) विभागीय सचिवांच्या साक्षीदरम्यान समितीच्या सदस्यांनी समितीच्या असे निदर्शनास आणून दिले की, विधानमंडळ सभागृहात अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर सन्मा.सदस्यांना

अर्थसंकल्पीय प्रकाशने त्याच दिवशी वितरित करण्यात येतात. तथापि, अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर सन्मा.सदस्यांना काही प्रकाशने तातडीने उपलब्ध करून देण्यात येत नाहीत. विशेषतः **कार्यक्रम अंदाजपत्रक** हे प्रकाशन अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर त्याच दिवशी अथवा दुसऱ्या दिवशी विभागांनी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित असतांना सदरहू प्रकाशन विभागांकडून अत्यंत विलंबाने उपलब्ध करून देण्यात येते. अर्थसंकल्पावरील सर्व साधारण चर्चा तसेच अनुदानाच्या मागण्यांवरील चर्चा करतांना सन्मा.सदस्यांना संदर्भासाठी कार्यक्रम अंदाजपत्रक हे प्रकाशन अत्यंत उपयुक्त असते. अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चा, अनुदानाच्या मागण्यांवरील चर्चा करताना मा.सदस्यांना कार्यक्रम अंदाजपत्रकामधून संबंधित विभागाच्या योजना, अर्थसंकल्पामध्ये संबंधित विभागांवर केलेली तरतूद इ.बाबतच्या माहितीचा सूक्ष्मपणे अभ्यासकरून त्याचा सभागृहात भाषण करताना आधार घेता येतो. तथापि, सदरहू प्रकाशन अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चा संपेपर्यंत काही विभागांकडून उपलब्धच करून देण्यात येत नाही. तर काही विभागांकडून अनुदानाच्या मागण्यावरील चर्चा व मतदान ज्या दिवशी असते, त्या दिवशी किंवा त्या अगोदर एक दिवस आधी कार्यक्रम अंदाजपत्रक हे प्रकाशन सदस्यांना उपलब्ध करून देण्यात येते. परिणामी मा.सदस्यांना अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चेच्यावेळी व अनुदानाच्या मागण्यांवरील चर्चेच्यावेळी अडचणी उद्भवतात. यासंदर्भात मा.सदस्यांकडून अनेकवेळा सभागृहात हरकतीचे मुद्दे उपस्थित करण्यात येतात, सभागृहात गोंधळ सदृश्य परिस्थिती निर्माण होते परिणामी काही वेळा सभागृहाची बैठक स्थगित करावी लागते. सदरहू बाब लक्षात घेता समितीने तीव्र नाराजी व्यक्त करून सर्व मंत्रालयीन विभागांनी **कार्यक्रम अंदाजपत्रक** हे प्रकाशन मा.सदस्यांना अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर कार्यक्रम अंदाजपत्रकासह सर्वच प्रकाशने तातडीने उपलब्ध करून देण्याबाबत व यासंदर्भात आवश्यक ती कार्यवाही करण्याबाबत वित्त विभागाच्या विभागीय सचिवांना समितीने निर्देशित केले होते. वित्त विभागाच्या विभागीय सचिवांनी समितीच्या निर्देशानुसार, कार्यक्रम अंदाजपत्रक हे प्रकाशन विधानमंडळ सभागृहात विहित कालमर्यादेत सादर होईल याची प्रत्येक मंत्रालयीन विभागांनी कटाक्षाने काळजी घ्यावी व ही जबाबदारी विभागाच्या संबंधित सचिवाची राहिल असे त्यांच्या दिनांक २ फेब्रुवारी, २०१८ रोजीच्या परिपत्रकानुसार सर्व मंत्रालयीन विभागांना कळविले आहे. तथापि, अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर अर्थसंकल्पीय प्रकाशने सन्मा.सदस्यांना तातडीने उपलब्ध करून देण्याबाबत तसेच कार्यक्रम अंदाजपत्रक हे प्रकाशन सर्व विभागांनी विहित

कालावधीत मा.सदस्यांना उपलब्ध करुन देण्याबाबतची वित्त विभागाने समितीस आश्वासित केल्याप्रमाणे दक्षता घ्यावी व याबाबत सर्व मंत्रालीयन विभागांशी वित्त विभागाने समन्वय साधावा तसेच ज्या विभागांनी विहित कालमर्यादेत कार्यक्रम अंदाजपत्रकासह अन्य अर्थसंकल्पीय प्रकाशने मा.सदस्यांना उपलब्ध करुन दिली नाहीत तर त्याबाबतची जबाबदारी संबंधित विभागाच्या सचिवांवर निश्चित करुन आवश्यक ती योग्य कारवाई करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समितीचा २०१७-२०१८ तिसरा अहवाल सन २०१८-२०१९ पासून विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांच्या रचनेतील बदलास तसेच अर्थसंकल्प निवेदन खंड-१ बंद करण्यासाठी मान्यता मिळणेबाबत वित्त विभागाच्या प्रस्तावासंर्भातील अहवाल पृष्ठ क्र.५ ते ८)

*****